

הפעני

כתב עת מוצא לאור על ידי
מוסד יצחק ברייער
של פועלי אגודת ישראל

הועתק והוכנס לאינטרנט
ב ת ו כ ן : www.hebrewbooks.org
ע"י היים תשס"ט

- 1 תולדות הרב שלמה גאנצפריד זצ"ל / הרב י' רובינשטיין .
- 15 הגאולה והתשובה במשנת הרמב"ן / הרב י' שביב .
- 24 לא ילין דקרבו פסח / הרב קלמן כהנא .
- 30 ספקו של הרא"מ מגור זצ"ל בנר חנוכה / הרב צ"י אברמוביץ .
- 32 תגובות, מכתבים למערכת .
- על ספרים ועל סופריהם
- 35 אוצר מפרשי התלמוד / יונה עמנואל
- 41 הערות בדברי רעק"א, החת"ס והכת"ס / ש"ב סופר .
- 43 על נוסח ברכת הארץ / הרב שלמה טרשנסקי .

*

מפתח ל"המעין" כרך א—י (תשי"ג—תש"ל)

במ"ד ירושלים ת"ו ניסן תשל"א . כרך יא, גליון ג . המחיר — 2 ל"י

מנוי שנתי: בישראל — 6 ל"י בחוץ לארץ: — 3\$

www.daat.ac.il

כתובת המערכת: רח' צפניה 26, ירושלים, טל' 88883

תולדות הגאון רבי שלמה גאנצפריד זצ"ל וביבליוגרפיה של ספריו

פרק א: תולדות חייו

רבי שלמה גאנצפריד היה אחד מגדולי גאוני הדורות האחרונים. ענק רוח זה, ריש בי דינא דעיר אונגוואר בארץ הגר, נחשב לאחד מעמודי התווך של גדולי ישראל במאה הקודמת ורבים ראו בו פוסק הדור. הוא היה מרביץ תורה, צדיק, עניו וצנוע, שמעטים כמותו קמו בגולה הדוויה. מסביב לאישיותו נרקמו אגדות שונות, שהעמידו אותו בכותרת המזרחי של היהדות התורנית.

רבי שלמה גאנצפריד נולד בשנת תקס"ד (1804), בעיר אונגוואר, לאביו הרב ר' יוסף שהיה דיין ומו"ץ באונגוואר. שנות ילדותו לא היו סוגות בשושנים. כי בהיותו בן שמונה שנים מת עליו אביו, וחינוכו עבר לידי הרב צבי הירש הלר המכונה ר' הירשלי חריף, מחבר הספר הידוע „טיב גיטין“ על מסכת גיטין ושר"ת „טיב גיטין“ על ד' חלקי שולחן ערוך. הוא שימש לו כמורה וכאב. רבו זה העריך את כשרונותיו ואת רצונו העז להשתלם בתורה, והאיר לו את דרכו בלימודיו. עמקן ומהיר תפיסה היה ר' שלמה וגם בעל זכרון יוצא מגדר הרגיל. עוד בימי ילדותו גיכר היה בו שכלי מפואר זה מוכן לגדולות. חבירו ללימודים בימים ההם היה הרב ר' צבי הירש פרידמאן, שלאחר מכן היה רב ואדמו"ר בעיר ליסקא, מחבר ספר „אך פרי תבואה“ על התורה, והספר „הישר והטוב“ ב' חלקים, על מועדי השנה ועל סוגיות הש"ס.

רבי שלמה גאנצפריד למד בשקידה עצומה בבית מדרשו של רבו הנ"ל, שהיה

1 אביו היה למדן מופלג ואהבתו לתורה היתה עמוקה ואמיתית. הוא היה חתנו של הגאון רבי אריה לייביש בודיק — רייזמאן, רבה הראשון של אונגוואר, אשר הובא מלבוב (גליציה) על-ידי המתישבים הראשונים של הקהילה הזאת, והוא אשר הקים לראשונה את מוסדות הקהילה המסודרים, ובמרוצת הזמן רכשה לעצמה העיר אונגוואר מקום מכובד בין הקהילות החשובות באונגריה. מצאצאיו היה הרב הגאון ר' אהרן רייזמן, אשר היה הראב"ד דעיר מונקאטש, ומשם זכה בשנת תר"ג לעלות לעיה"ק ירושלם ושם מנחתו כבוד. לאחר מותו בשנת תר"ה נדפס ע"י בנו ספרו הנחמד „בית אהרן“ על התורה, ושם בהסכמתו של רבי שלמה גאנצפריד מסופר, שהיה שאר-בשרו. ובין היתר הוא כותב: „ואזכיר ימים מקדם כאשר הייתי בימי חורפי כמה זמנים, היינו צמודים באהבה והתעלסנו באהבים בתורת ה'. ראיתי רוב יגיעתו בתורה“. ראה עליו בספר „מספרות ישראל באונגריה“ מאת נפתלי בן מנחם (ירושלם תשי"ח) עמוד 60—63, ועיין ב„שם הגדולים לארץ הגר“ מאת הר' פנחס זליג הכהן שווארץ, מערכת גדולים אות א' סימן קט"ו.

ידוע כשר התורה, מילא את כל דברי ש"ס ופוסקים, ראשונים ואחרונים. שמו הטוב יצא לפניו ועמד בקשר חליפת מכתבים עם רבים מגדולי התורה.² לאחר שנשא אשה ממשפחה מיוחסת, לא ביקש גדולה לעצמו להתעטף באיציטלא דרבנות ולהתפרנס מקופת הציבור, בהתאם לדברי חז"ל בפרקי אבות, "אהב את המלאכה ושנא את הרבנות". שנים רבות עלה בידו לקיים את הציווי הזה של חז"ל כאשר עסק בפרקמטיא ומצא את פרנסתו במסחר היין. אף בימים ההם לא פסק פומיה מגירסא. באחד ממסעיו לרגל עסקיו איקלע לדברצין, עיר-מסחר גדולה באונגריה, ושהה שם ימים אחדים. שם נודמן לחנות ספרים והגיע לידו ספר „בני יונה“ על דיני ספר תורה וכתבתו מאת הגאון רבי יונה לאנדסופר, מחבר הספר שו"ת „מעיל צדקה“ (נדפס בפראג בשנת תקס"ב). כאשר עיין בתוכו אמר: אצבע אלקים היא, אות וסימן שצריך לשים את כל מעיינו בהלכה זו שלא נתחווה כראוי. ובהיותו בן שלשים שנה הוציא רבי שלמה גאנצפריד את ספרו היקר „קסת הסופר“, לקוטי דינים מהלכות כתיבת סת"ם ומגילת אסתר.

ספרו זה ראה אור לראשונה בשנת תקצ"ד (1834) ונדפס בעיר אָפּען. הספר זכה להערצתו של הגאון מאור הגולה מרן ה„חתם סופר“ אשר המליץ עליו והנהיג שהסופרים לא יתנו קבלת סופר לתלמידיהם, עד שיהיו בקיאים בספר הזה. הוא אף עטרו בהגהותיו.

בהסכמתו לספר כותב ה„חתם סופר“:

„עיינתי בו ועברתי בין בתריו מרישא לסיפא והנה, כלך יפה רעיתי מום אין בך! מכוון להלכה על דרך האמת, ואמרת מי יתן ה' ויבצע מעשהו, או אני פוקד על כל תלמידי המחויבים לשמוע בקולי שמיום הדפסת הספר „קסת הסופר“ הלן, מכאן ואילך לא יתנו רשות וכתב קבלה לשום סופר, כי אם שיהא בקי בספר הזה ורגיל על לשונו כדרך השוחטים שנוטלים קבלה, וכמ"ש הט"ז סימן א' סק"ה, כך ינהגו עם הסופרים, וסופר שאינו בקי בספר הזה יופסל מאומנתו“.

דבריו הללו של החתם סופר הם עדות נאמנה עד כמה גדולה חשיבותו וערכו של ספר זה. הספר זכה לתפוצה עצומה ויצא לאור בכמה מהדורות; בעיר זאלקווא, שנת תרי"א, קוניגסברג תרי"ט, ווארשא תר"ך ועוד. לעת זקנתו הוסיף עליו הרב המחבר תוספת מרובה, דינים חדשים וחקירות בשם „לשכת הסופר“ וחלק שני

2 הוא היה נושא ונותן בדברי הלכה ושואל ומשיב ודן עם חכמי דורו ראה שו"ת „חתם סופר“ חלק יו"ד סי' קל"ז וסימן רנ"ה, שו"ת „אמרי אש“ להגאון ר' מאיר אייזענשטאט, אב"ד אונגוואר, חלק או"ח סי' ג"ד, שו"ת „כתב סופר“ חלק אבה"עו סי' נ"ה, שו"ת „מחנה חיים“ מהדורה ג' חלק יו"ד סי' ס"ה וחלק אה"עו סי' ל"ט, שו"ת „שואל ומשיב“ להגרי"ש נטנוון מלבוב, מהדו"ק ח"ג סי' ל"א, שו"ת „ניר לדוד“ מאת הגאון ר' דוד לאקענבאך, ראב"ד פרעשבורג, שיצא לאור בעיה"ק ירושלם שנת תר"ס ע"י הרב ר' שלמה אהרן וורטהיימר ז"ל. עיין שם סי' נ"ו וסי' ק"ד, שו"ת „פרי השדה“ להגאון ר' אליעזר דייטש מבאניהאד, ח"ב סי' ל"ו, שו"ת „שערי דעה“ ח"א סי' ק"ה מאת הגאון ר' חיים יהודה סאסניא, ובספר „מכתב השני“ סי' י"א מאת הגאון ר' יהושע ברוך רייניטץ אב"ד טשעטשאוויץ, וכן נמצא מכתב ממנו להגאון רב עזריאל הילדסהיימר בשו"ת „רבי עזריאל הילדסהיימר“ (תל-אביב תשכ"ט) חיו"ד סי' קכ"ט.

„מסורה“ על אותיות התורה, נכתבה על ידי רבינו, והדפיסו באונגוואר בשנת 1838. ועוד נדפס בכמה מהדורות: מונקאטש תרס"ב בארטפעלד תרס"ג, ועוד מהדורה בירושלים שנת תשכ"ד.³

המהדורה הראשונה של ה'ס' קסת סופר הופיעה בשנת תקצ"ד. כעשר שנה אחר כך, בשנת תרי"ג הוציא הרה"ג הרב יצחק דוב הלוי במברגר זצ"ל, גיד ק"ק וירצבורג את ספר מלאכת שמים על הלכות ספר תורה, תפילין ומזוזות וספר זה גלוי הסכמה מאת הגאון הרב יעקב עטלינגר זצ"ל. בספר זה מביא הרב הספר כמה דינים חדשים מספר קסת הסופר, אך במקומות רבים הוא משיג על דברי במהדורה שניה של ס' קסת סופר עם הערות וביאורים חדשים, „לשנת הסופר“ שהופיעה בשנת תרל"א, דן הרב שלמה גאנצפריד בדברי ה, מלאכת שמים ומביא מדבריו להלכה, אך גם משיג עליו במקומות רבים. כמו"כ דן ב, „לשנת הסופר“ בהשגותיו של בעל מלאכת שמים על ס' קסת הסופר. גם ב, „חקירות“ שבסוף „לשנת הסופר“ ישנם דיונים בדברי ה, מלאכת שמים.⁴

לפני שהרב גאנצפריד הדפיס את השגותיו על ספר מלאכת שמים, שלח חלק מהן לבעל מלאכת שמים, כדי לשמוע את דעתו. בעל מלאכת שמים לא עיין בו, אבל באחת מתשובותיו העלה צעדו זה של רבי שלמה גאנצפריד על גס (שו"ח י' הלוי, ירושלים תשכ"ה, חלק יו"ד סי' קנ"ב).

ספרו השני, שפירסם בשנת תקצ"ח, (1838), נדפס בווינא, הוא פירוש ופלא על התפילות⁵ עם תוספות והשלמות לפירוש הסידור של הגאון רבי יעקב מליא, בשם

3 גם אחרי הדפסת ספר קסת הסופר עם לשכת הסופר, הופיעו מהדורות מ, קסת הסופר בלי ההוספות המרובות של לשכת הסופר. כך נדפס בוורשא בשנת תרנ"ט ספר קסת הסופר כפי המהדורה הראשונה. מהדורת וורשא נדפסה שוב בארה"ב בשנת תשי"ו.
4 ראה לדוגמא חקירה י"ד בענין נקב בצד אות מאותיות השם הקודש אם מותר לגרד מעט מן האות לעשותו מוקף גויל וזה לא הוא כמוחק אלא מתקן, — ועל זה השיג במלאכת שמים (כלל ט' סי' כד), ואילו בעל לשכת הסופר מעתיק את כל דברי ההשגה וכותב „והנה נאמנים פצעי אהוב, יאהבהו ה' להאריך ימיו ושנותיו בטוב“, אך מסיים את הדיון בזה"ל: „סוף דבר אני התרתי ומתיר אני במקומי, לפי דעתי אשר הנני מסעדי ומרחמי“.

בדרך כלל מחמיר בעל מלאכת שמים לעומת בעל קסת הסופר. בדיני כתיבת מגילת אֶתֶר דוחה בעל מלאכת שמים את דברי ה, „פרי מגדים“ שאשה יכולה לכתוב מגילת אסתר, ומשיג „וזה תמוה דמוזה תוכיח, ויען שלדעתי לא שכיח כלל מי שיעלה על דעתו להקל בזה לא הארכת בזה“ (כלל כד, בינה סי' ק"א). ב, „לשכת הסופר“ סוף סי' כח יש דיון בזה ומובאים גם דברי ה, מלאכת שמים, אך מסקנתו היא שאם אין מגילת אחרת „נראה דיכולין לקרות בה בברכות“.

לפי המהדורות הנ"ל אפשר להבין שבשני ספרי הלכה בדיני סת"ם של שני הגדולים הנ"ל ישנן הערות וביאורים מאחד על השני — ב, מלאכת שמים על דברי ה, „קסת הסופר“ מהדורה א', ומבעל קסת הסופר ולשכת הסופר על דברי ה, מלאכת שמים.
5 על ערכו וחשיבותו של פירושו זה כותב המחבר בהקדמתו את הדברים דלהלן: „...והנה

„דרך חיים“: מהדורה שגיה, ^אהתקנת ^בהתנ"כ, ^גושלגשית בשנת כת"ר בעיר פרסבורג⁶, ועוד פעם בלבוב ונזכר שמו עליו, ופעמים רבות בשם „בית רחל“ בלי הזכרת שמו. לימים, כאשר ירד ר' שלמה גאנצפריד מנכסיו ואיבד את כל כספו בעסק ביש, געטר להפצרת רבו הגאון הנ"ל להיות רב מורה דאין בישראל. ברוב פאר והדר נתקבל לאב"ד בעיר ברעזדאוויץ. בני קהילתו העריצו את אישיותו הדגולה וראו בו את הסמל של רב מובהק בישראל שמשכמו ומעלה גבוה הוא מכל העם. שם חיבר את ספרו „פני שלמה“ על מסכת בבא בתרא, והדפיסו בעיר זאלקווא בשנת תר"ו (1846). ספר זה מצטיין בבקיאות בפשטות ובבהירות הרעיון, הוא נתקבל בהערצה בקרב קהל הלומדים. וכל הלומד מסכת זו בעיון ימצא בספר זה הערות מאירות עיניים, חדושים יקרים והסברים בשיטות הראשונים וגדולי האחרונים. במקומות אהדים (דף י"ד ודף ק"א) הוסיף המחבר ציורים וחשבונות גאומטריים ומוכיח ידיעה בהנדסה. בספר זה מזכיר הרב המחבר פירוש בכ"י מהגאון הרב מרדכי וויינרעב, אב"ד דאונגוואר: „ומצאתי באמתת כתבי קודש שלי את אשר כתב בזה כבוד אמ"ו הגאון מוה' מרדכי מרדיש וויינרעב זצ"ל שהיה אב"ד בק"ק אונגוואר“ (בבא בתרא קמ"א, ב).

קדמונינו ז"ל נ"ע כבר חיברו לנו פירושים יקרים על סדר התפלה. אמנם עתה בדורותינו, ספו תמו כמעט אין זכר למו, ורבים יצפצפו בתפלתם ולבם בל עמם להבין אף פשוטי הדברים. לזאת אמרתי הנה עת לחזור וליסד הדברים. ובחסד ה' עלי לקטתי פירוש בכון בדרך פשוט, לאנשים אשר כגילי, הן בתפילה וברכות, הן במקראי קודש הבאים בתוך התפלה אשר אינם מובנים כל כך בהשקפה ראשונה, הן מה שבא מדברי רז"ל, משניות וברייתות. אקוה לה' כי הכל יפה עשיתי בעטי: ללקוט ולסדר פירושים נכונים ומובנים, ומעט מועיר גם מאשר אותי חנן ה', ובהם כתבתי נלע"ד, להודיע כי מאתי המה. ז"ו [זולת זה] סתמו כפירושו, כי הכל משל הקדמונים, ואב לכולן האבודרהם ז"ל, וגם הרבה מהסידור הנחמד עמודי שמים להגאון מהריעב"ץ זצ"ל.

והנה מדי עברי ב„דרך החיים“, ראיתי כי עוד לאלוה מליו, דברים הראויים להכניסם בתוך דבריו. גם את זאת עשיתי, ומלאתי את החסרון, לע"ד, ועשיתי להם סימנים מזה ומוה, שגי חצאי מרובעים. ומלבד אלה, עוד הלכות שלמות בפרט בענין ברכת הנהנין שהם צורך גדול, אשר אישתמוטו נשתמטו מהמחבר זצ"ל — לזאת אמרתי לקרוא לסידור הלוה בשם הכלל, שם חדש, שם הראוי לו לענינו, עבודת ישראל, כי התפלה היא במקום העבודה עתה בעונותינו.

6 מהדורה זו היא המפוארת ביותר. המחבר כותב למו"לים ברה"ח אייר תרי"ט: „נתקבלו בזה את אשר הבטחתי מאז את אביכם ז"ל, לשלוח לו את ההוספות שהוספתי בע"ה על סדר התפלה אשר כבר נדפס עם ההגהות אשר הגהתי ל„דרך החיים“ ועם הפירוש אשר לקטתי, טפחתי ורביתי בעזרת צור ישועתי. וגם עתה, הנה בעזרתו כמה וכמה דברים טובים ומועילים, הן בדינים והן בפירושים, כאשר יראה המעיין. רק אחת שאלתי מאת מעלתכם אותה אבקש, שגם אתם תהיו מסייעים לידי מצוה ותשימו עינכם על ההג"ה למען תהיה ההדפסה הזאת מעולה בכל המעלות על [ההדפסה] הראשונה, כי אז נפלו הרבה שגיאות גם בגוף הסידור. ועתה התאמצו בדבר, למען יצא כאור נוגה והמתפללים לא יכשלו בלשונם, ואז תהיו בכל מצדיקי הרבים.“

הגאון ר' שלמה קלוגר מצאצאי קצ"ל, בהסכמתו על הספר הזה, כותב בין היתר „והנה אם כי לא היה לי פנאי לעיין בכל דבריו, מקצת עיינתי בו והוטב בעיני, וראיתי כי דרך ישר לו חוקר אחר האמת“.

הגאון ר' מאיר א"ש, רבה של אונגוואר כותב בהסכמתו : „והעלה דברים נעימים, וישם על לבו להוציא לאור דבריו, והנה חיבורים כאלה על הספר אשר חנן ה' אותו במסכת בבא בתרא בדברי רבותינו הקדושים, הם עטרת ותפארת לתורה, ולעזר ולהועיל ללומדיה — לזאת אשא תפלה בעדו לפני אדירי ישראל, יהיו נא בתומכי נפשו למען יוכל להוציא מחשבתו לפועל“.

בסוף הספר ספח אליו הערות מאת הרב הגאון רבי שאול הכהן קאצנעלנזאן, אשר נקרה בעת ההיא בזאלקווא. הספר „פני שלמה“ נדפס שוב בעיה"ק ירושלים בשנת תשט"ו, ושוב בירושלים במהדורה חדשה בשנת תשכ"ו.

בשנת תר"ח (1848) יצא לאור בלבוב ספרו „תורת הזבח“ על הלכות שחיטה וכיסוי דם וטרפות הריאה וניקור. הספר נפרד לג' ראשים : א), „מזבח העולה“ לפסק הלכה מגדולי הפוסקים, ב), „יסוד המזבח“ על מקור מוצא כל דין, ג), „העלה שלמה“ קצת חידושים בדברי רז"ל, ובראשי תקנות והנהגות לשו"ב מאת הגאון ר' שלמה קלוגר מבראד. בראש הספר הסכמות מהרב שלמה קלוגר, הרב מאיר א"ש ורבי חיים הלברשטאם מצאנז וצ"ל ועוד. הספר נדפס אח"כ באונגוואר, שנת תרכ"ט, זיטומיר תר"ל, לבוב תרל"ט, מונקאטש תרנ"ז. בחוג ה„שובים“ נתקבל הספר כספר יסודי.

בשנת תר"י (1850) נקרא אחר כבוד להיות ראש בית דין (ראב"ד) של קהילת אונגוואר וכהונתו זו היתה לו לכבוד, כי היתה עיר הולדתו. במשרתו עמד עד יומו האחרון⁶. הוא ניהל את עדתו בחכמה ותבונה, והשפעתו עליהם היתה מרובה. רבי

7 רבי שאול קאצנעלנזאן היה ממשפחה מכובדת אשר מוצאה ממדינת ליטא. הגאון ר' צבי הורש חיות ראה בו את האיש המתאים ביותר להביא אותו זואלקווא ללמד את בניו תורה וחכמה. ראה שו"ת מהרץ חיות סימן ע"א באמצע תשובתו לבנו ר' חיים חיות וז"ל : ומה שהבאת בשם מורך הרב החר"ף ובקי מוה' שאול הכהן קאצנעלנזאהן, ליישב דברי הרמב"ם וכו'. בשנת תרכ"ז הוציא לאור בעיר לבוב את ספרו „אמרי בינה“ חדושי הלכה ואגדה ומאמרי בקורת, ראה „בית עקד ספרים“ לפרידבערג אות א' מספר 2085 ועיין ב„הנשר“ שיצא לאור בלבוב ע"י יוסף כהן צדק ביום י"ד חשון תרכ"ד שנדפס שם חדו"ת מאת הרב שאול הכהן קאצנעלנזאהן.

8 בעל „חתם סופר“ כתב אליו בתשובתו מיום כ"ז תשרי שנת תקצ"ד (חתם סופר חיו"ד סימן רנ"ח) וז"ל : „שוכ"ט לידידי הרב המופלג בתורה הדיין המצויין כבוד מהו' שלמה גאנצפריד נ"י יושב בשבת תחכמוני עדני העצני בק"ק אונגוואהר יע"א“. וכידוע שבעת ההיא לא היה רבי שלמה גאנצפריד נוהג ברבנות, כי אם היה סוחר. ומכיון שיצא מפי קדשו של החתם סופר התואר „דיין“, נראה שלמעלה מן הדיינות לא יעלה ר' שלמה גאנצפריד כל ימי חייו. ועובדא מעין זו מצאתי בספר „שם הגדולים מארץ הגר“ מאת הרב פנחס זעליג הכהן שווארץ הי"ד. ושם בח"א מערכת גדולים אות מ' סימן ר"ה, כותב על הגאון ר' משה אריה לייב סג"ל ליטש־ראזענבוים, מחבר הספר „מתא דירושלם“ על ירושלמי סדר מועד, וז"ל : „כי פעם היתה חליצה גדולה בעיר פרסבורג, בימי הגאון

שלמה גאנצפריד לא הסתגר רק בד' אמות של הלכה, אלא גילה פעולות בכל ענפי החיים הדתיים והציבוריים. הוא הכניס את עצמו בעובי הקורה, להעמיד על תילם כל העניינים הדתיים הטעונים תיקון והוראותיו נתקבלו ביראת כבוד. ראו בו דיין שדן דין אמת לאמתו, ללא משוא פנים. תוך שנים מעטות רכש לו שם כאחד מגאוני הדור, לא רק בכשרונותיו המופלאים, אלא גם בזכות שקדנותו ועמלו בתורה, שציינה את דרך חייו משנות שחרותו עד אחרית ימיו.

כן פעל הרבה למען הקהילה אצל שלטונות המדינה. הם הכירו בו כנציג עמו וכבדו אותו על ישרו ואומץ לבו. הופעתו לפנייהם היתה מתוך כבוד, גאה ואמיצה. במרוצת הזמן נעשה לכה איתן ולדמות מרכזית בחוגי הרבנים. בשנת תרכ"ט (1869) נבחר ע"י ועד הרבנים וראשי המדינה לכינוס של גדולי התורה, שנתאספו בעיר (אפען) בודפסט מטעם הממלכה, ללחום מלחמת ה' נגד הריפורמים, פורצי תומת הדת. ההיסטוריון שיבא להעלות על הכתב את תולדות יהדות אונגריה ומלחמתה נגד תנועת הרפורם שמלפני מאה שנה, מן ההכרח שיקדיש מקום רחב לפעולתו ואישיותו הדגולה של רבי שלמה גאנצפריד ז"ל, שהיה אחד מגדולי הרבנים וקברניטי האומה בשעתו. הוא היה אחד מהראשונים שתמכו בהפרדת הקהילות. הודות להשפעתו המופלאה ודרך האמת והישר שלו מצא מקום בדרשותיו החוצבות להבות אש, לסתום את הפרצות שנתגלו בחומת הדת. הוא התגבר על המכשולים שעמדו בדרכו והחזיר עטרה ליושנה. ספרו בלש"ק ואשכנזית, בשם „כל פועלי און" הביא את מטרותו הרצויה. שמו נתקדש בקרב היהדות התרדית באונגריה בשל הצלחתו נגד הריפורמים, ועד היום נישא שמו לתהילה ולברכה.

בשנת תרכ"א (1861) פירסם את ספרו היקר „לחם ושמלה" פסקי הלכות גדה, טבילה ומקוואות. בשעה שכתב את חידושו קראו בשם „פרת וחדקל" אולם בעת הדפסתו שינה את שמו ל„לחם ושמלה", המחבר ניגש לחבר ספר זה בהשפעת ידידו הרב הגאון ר' מאיר א"ש ז"ל, רבה של אונגוואר, כמה מגדולי הדור נתנו הסכמות לספר, ביניהם הגאון הצדיק רבי חיים הלברשטאם וצ"ל מצאנו, בעל „דברי חיים. הספר שוב נדפס בעיר בעטלען, שנת תרס"ח, ולאחרונה בתל-אביב שנת תשכ"ה.

גולת הכותרת מכל ספריו הוא הספר „קיצור שלחן ערוך" שמהדורתו הראשונה יצאה לאור באונגוואר, שנת תרכ"ד (1964), ואח"כ יצא בכמה וכמה מהדורות באלפים וברבבות. על ידו התפרסם ר' שלמה גאנצפריד פירסום עולמי — לדורות. הספר נתקבל כספר הדינים העיקרי בכל יהדות אשכנז, וביחוד בין המון העם הרוצה לדעת כל התורה כולה על רגל אחת. המחבר הקיף בספרו זה את כל הדינים הנוגעים לאורח חיו של היהודי (האשכנזי) הפשוט בכל מקום מושבו *.

בעל חתם סופר, והגאון הנ"ל היה עוד ילד קטן עם אחיו הגאון ר' אברהם ליטש, מחבר שו"ת „בן אברהם" והיו משתוקקים לראות איך הם מסדרים זאת. ואמר הגאון בעל חתם סופר ז"ל לאנשים העומדים שם : עשו מקום לשני דיינים האלה שיראו איך מסדרים זאת. וזוהו תלו שלא עלו למעלה מלהיות דיינים. למרות גדלותם בתורה לא היו שני אחים אלה אלא דיינים בפרסבורג, ע"ד ותגורר אומר ויקם וכו' *.

9 וזה לשון המודעה שפירסם רבי שלמה גאנצפריד אודות הופעה ספר „קיצור שלחן ערוך"

הספר נכתב בלשון עממית פשוטה ובסגנון חי, כי היה למחבר זה כשרון גדול לכתוב בדרך קלה וקצרה¹⁰. וסיכם בספר אחד את תמצית כל ד' חלקי שו"ע בדרך הלכה פסוקה. הוא אינו נוהג לפרט ולברר את הדעות השונות, אלא מכריע בין הדיעות בלשון „מותר" או „אסור", ללא הנמקות. הספר זכה עוד בחיי המחבר ל-14 מהדורות¹¹.

בכתביעת „המגיד" שנה שמינית גליון 18 ה' אייר תרכ"ד, המאמת את מטרת חיבורו זו"ל :

בסקהלות אברך ה'.

שהחיינו וקימנו והגיענו לזמן הזה לגמור בדפוס ספרי „קיצור שלחן ערוך", קובץ מכל ארבע חלקי שו"ע, או"ח י"ד אהע"ו והח"מ, את הדינים הנצרכים לכל איש ישראלי לדעת אותם, כתובים בלשון קל ומסודרים בסדר נכון, והוא חיבור טוב ומועיל בעו"ה לבעלי עסקים, אשר לא יתנם הזמן לעסוק בעיון בש"ע ומפרשיהם, ימצאו בו מבוקשם בנקל, וכן לחנך בו נערים לשחול בלבביהם מצות ה' בגירסא דינקותא, וגם בזקנותם לא יסורו. מחיר ספר א', שמונים צ"ל, והקונה למכירה ישיג הוספה א' לעשרה וט"ו למאה. אונגוואר י"ב ניסן תרכ"ד לפ"ק. שלמה גאנצפריד.

(תודתי אמורה בזה לידידי הדגול הסופר והמלומד רבי טוביה פרשל שליט"א שהעירני על כך).

10 בהקדמה לספר „שם שלמה" חידושים בסוגיות הש"ס מאת הגר"ש גאנצפריד כותב נכדו הרב יחזקאל בנעט שזקנו ראה חשיבות רבה בקיצור שבקיצור שלחן ערוך ושזקנו דחה את העצה להרחיב את ספרו בדינים נוספים. אגב, בהקדמה זו ישנן ידיעות שונות על תולדות הגר"ש גאנצפריד, המובאות במאמר זה.

11 ב„המבשר" מיום כ"ב סיון תרכ"ה שיצא לאור ע"י ר' יוסף כהן צדק בלבוב, פורסמה מודעה מאת הגאון ר' שלמה גאנצפריד זצ"ל שבדעתו להעלות שנית הספר קצור שו"ע עם הוספות ותקונים וז"ל :

אודה ה' בכל לבב כי עזרני ברחמי להפיץ ספרי קצור שלחן ערוך, על פני תבל, ויתנהו לחן בעיני ישרי לבב עד כי בזמן קצר נמכרו ואין עוד אתי אך מעט.

ובדעתי אם יוסיף ה' חסדו עלי להעלותו שנית בדפוס עם קצת תקונים, והנה כבר מלתי אמורה עם הספר הנ"ל בסופו, בבקשה, מאת אלופינו בתורה, מי האיש אשר יראה בעיניו להוסיף או לתקן בו איזה דבר יודיעני בטובו, ועתה, בהיות קרובה העת בעוה"י אכפיל בקשתי, ומי שחוטמו אמת ינחני בדרך האמת.

ואל סוחרי הספרים אשים דברתי, מי אשר יחפוץ לקנות איזה סך יודיעני בקרוב טרם אחיל בהדפסה, ואוכל ליתנם לו במקח השווה — כמובן.

אונגוואר יום ג' לסדר במדבר תרכ"ה לפ"ק, שלמה גאנצפריד

ב„הנשר" גליון 15 שנה שישיית ה' אייר תרכ"ו, פורסמה מודעה מאת המדפיס ר' אברהם ניסן זיס מלבוב.

ספר קצור שלחן ערוך לתועלת עם ה' אחינו בני ישראל היראים את ה' ובמצוותיו חפצים, ישמרם צורנו, אשר קצרה דעתו ללמוד ולהבין דברי השלחן ערוך ומפרשיו, יגע בעזרת

רבנים וחכמים עיטרו את הספר בהערות וחידושים. המהדורות החשובות של הספר הן דפוס לובלין, שנת תרמ"ח, עם, פאת השלחן — הוספותיו של המחבר עצמו, מסגרת השולחן ו, להם הפנים" מאת הרב ר' חיים ישעיה הכהן הלברסברג מראחוב, ווארשא תרל"ו, עמודי השלחן" לרבי בנימין ישעיה בן ירוחם פישל הכהן ו, מסגרת הזהב" לרבי משה ישראל, ווילנא, תרס"ד. כרשימתי הביבליוגרפית תבוא רשימה מפורטת מהפירושים הנוספים שנדפסו על, קצור שלחן ערוך".

ר' יהודה דוד אייזנשטיין ב, אוצר-ישראל" (ניו-יורק תרס"ט) ח"ג עמוד 285 מביא שעד זמנו יצאו לאור כחצי מיליון טפסים מספר קיצור שו"ע, וכפי שמסר ידידי המנוח הסופר והביבליוגראף המפורסם ד"ר יצחק ריווקינד ז"ל, הופיעו ממנו עד עכשו למעלה ממיליון טפסים, וראה ב, בית עקד הספרים" אות ק. 922.

ספר, "קצור שו"ע" הועתק גם לאידיית ולכמה לשונות, אשכנזית, אנגלית, צרפתית, וכו'.

בשנה שאחריה, שנת תרכ"ה, (1865), פירסם את ספרו, "אפריון" על התורה. הספר מוכיח שר' שלמה גאנצפריד הצטיין מאד בדרשנות. הוא מדייק בפסוק ומוצא בו תמיהות. לפעמים מתעכב על זרות הלשון או על חזרת הרעיון, ואחרי כן הוא מקרינ עליהם את אור שכלו הוזה והדברים מאירים. כדרשן מצטיין לא רק בביאור הפסוקים או המדרשים שהוא מצטט, אלא גם בהתאימו את חכ"ל לתוכחה ומוסר. סגנונו הוא רבני, מליצי, אך יש לו היכולת לשבץ את דבריו במסגרת עברית שלימה באופן נפלא¹².

בשנת תר"ל (1870) ו' כסלו, נסתלק רבה של אונגוואר, הרב הגאון ר' מנחם אייזנשטאט ז"ל. הרבה רבנים שמו עיניהם לכסא-רבנות זה, כי הקהילה נחשבה

ה' ית"ש יקבל מכל ארבע חלקי שלחן ערוך אורח חיים יורה דעה, אבן העזר, וחושן משפט, את הדינים הנצרכים ומוכרהים לכל איש ישראל, לדעת אותם, וכתב אותם בלשון קל למען ירוץ כל הקורא בו, וידע את המעשה אשר יעשה אותם וחי בהם, מהרב הגאון מו"ה שלמה גאנצפריד ז"ל, ויקר הספר ההוא הבאתיו שנית אל בית הדפוס, עם הוספות ותקונים מאת מחברו הה"ג ג"י, מחיר 80 צ"ל, החפץ בו ישיגהו מידי מחברו.

אברהם זיסן זים מדפיס בלעמבערג.

12 בתור דרשן שהיה בקי היטב בבעיות הדור, שיזר הרב שלמה גאנצפריד גם השקפותיו בבעיות החינוך בדורו. ראה, "אפריון" פרשת בא על הסכנה להפסיק את הבן מלימוד התורה ולשלוח אותו ללמוד לימודים חיצוניים. גם אם הבן לא יעזוב את דרך התורה יש לחשוש כאן על חינוך הדור השלישי, על צורת החינוך שהבן הפושר יתן לדור הבא, ויש חשש שיהדותו של הנכד תהיה עוד יותר פחותה. בהקשר זה מביא הרב גאנצפריד את הפסוק, וראה בנים לבניך", כלומר בהינוך הבן יש לדאוג לכך שהבן יהיה מסוגל לחנך גם את הדור הבא לתורה, ואו, "שלום על ישראל".

על הסכנה של חידוד ופולפול כדי לחפות על עבירות, ראה ב, "אפריון" ריש פרשת שופטים, ז"ל: ולא תקח שחד — בכלי יקר כתב לפרש תיבת שחד שהוא חד — לשון חידוד כי בשביל ממון שקיבל חותך את הדין מהר, עי"ש, ולפע"ד י"ל עוד כי הריין שקיבל ממון ורצה לזכות את זה, הוא צריך להראות טעם וסברא ומראה בדרך חידוד ופולפול שאינו אמת אלא חידוד בעלמא".

לאחת הקהילות החשובות באנגריה. מאידך הידידנים שהציעו להם את כתר הרבנות באונגוואר, אך הם סרבו¹³. בעת שהיה הגאון בעל „כתב סופר“ בקליינווארדיין לחגיגת נשואי בנו הרב ר' שמעון סופר באו אליו הרבנים הגאונים ר' שלמה גאנצפריד וחברו ר' שמואל מאשקאוויטץ, דיין באונגוואר, לשאול את פיו למי יתנו כתר הרבנות לקהילתם¹⁴. הגאון בעל כתב סופר, הציע את הרב הגאון ר' חיים צבי מאנהיימר, מחבר ס' שו"ת „עין הבדולח“ והם קבלוהו לרב באונגוואר. הוא היה מפורסם כגאון גדול וכחכם מופלג, היה מוכתר בנימוסין ומדות תרומיות ואף הופעתו החיצונית ועמדתו התקיפה עוררו אליו יחס של כבוד והערצה.

בין שני הגאונים, הרב חיים צבי מאנהיימר והרב שלמה גאנצפריד, שררו שלום, אחוה ואחדות, מתוך כבוד והערצה הדדית¹⁵. רבי שלמה העריך מאד את גדלותו בתורה וביחוד את מרצו ואומץ לבו להגן על מבצר חומת הדת והיהדות המסורתית.

בספר „אפריון“ נמצאים גם פירושים רבים ששמע מפי רבנים אחרים או בשמם, רובם גדולי אנגריה, אך גם בשם רבי נתן אדלר מפרנקפורט ועוד.

13 בספר „תולדות הסופרים“ (לונדון תשכ"ד) בחלק „קין הסופר“, מכתב ל"ג יש מכתב מאת הגאון הרב חיים סופר זצ"ל רבה של בודאפעסט ומחבר שו"ת „מחנה חיים“, שכתב להגאון ר' שלמה גאנצפריד זצ"ל בקשר לרבנות של העיר אונגוואר, וזה לשונו:

בעוה"י יום ב' פ' ויגש תר"ל

שוכ"ט להגאון ר' שלמה גאנצפריד נ"י

אחד"ש, אודיעו כי מאת ה' היתה זאת לי לגלות שאני לא אוכל לבוא לשמש בכתר רבנות דק"ק אונגוואר, כי מכמה טעמים אשר הדר"ג נ"י יבין מעצמו שלא אוכל לעזוב עירי ק"ק מונקאטש כעת בהזמן הזה, ויגיד זה בשמי לאלופי קהל דעירו אשר תכלית העיר על פניהם, ויבחרו להם איש כאוות נפשם.

דברי הדו"ש הק' חיים סופר

מכתב זה הוא עדות נאמנה, שלאחר הסתלקותו של הרב מנחם א"ש זצ"ל הציעה עדת אונגוואר את כתר הרבנות להגאון ר' חיים סופר, בידעם את גדלותו בתורה ובעבודה ואת אישיותו הקורנת הוד ומעשים, אולם הוא סירב לקבל רבנות זו כמו שכתב בעצמו להגאון מרן ר"ש הלוי גטנזאן רבה של לבוב, שיש לו נמוקים רבים לזה: א. לא רצה לעזוב את מונקאטש שלשם הגיע זמן קצר לפני זה. ב. הרבנית, אלמנת הגאון ר"מ א"ש ז"ל כתבה אליו ובקשה ממנו שלא יקבל עליו רבנות אונגוואר, כי רצונה שיקבלו את בנה למלא מקום אביו והקהילה נחפלגה לפילוגים שונים — עיין שם מכתב ל"ד.

14 ראה „אגרות הסופרים“, ח"ב עמוד 36—37 מאת הרב ר' שלמה סופר אב"ד ברגסאד.

15 בשנת תר"צ גרפס בברוקלין ס' שו"ת „עין הבדולח“ מהגאון רח"צ מאנהיימר ז"ל מהכתובים שהשאיר אחריו. ושם בהקדמת הספר עמוד 11 מספר המו"ל הרב זכריה עלעפאנט וז"ל: „וסיפר לי אבי שליט"א שפעם אחת אחרי הדרשה [בשבת הגדול] כאשר הדיינים הגדולים ר' שלמה גאנצפריד ז"ל ור' שמואל מאשקאוויטץ ז"ל חזרו מבית הכנסת לביתם, ואבי הלך בשוק אחריהם, שמע שהדיין ר' שלמה הפליא מאד הדרשה ואמר להדיין ר' שמואל: אפילו רבינו מאיר א"ש זצ"ל, עם כי היה גאון גדול לא דרש מעולם דרשה כזו עם חידושים נפלאים כאלה“.

אתר דעת מכללת הרצוג
בשנת תרל"ה (1875) ניגש לסדר חלק שלישי לספרו, "קסת הסופר" על דיני שמות בגיטין וחלק רביעי על דיני כתבי שטרות. אחרי שסיים אותו, שלחו לשלושה גדולי ישראל (כנזכר בהקדמתו) למען ידקדקו עליו ויהוו דעתם על עבודתו. ואחרי שהיה בידיהם הספר כמה חדשים שלחו אליו הסכמותיהם, והרימו על נס את ספרו כספר נחוץ למסדרי גיטין. מתחילה אמנם חשב רבי שלמה לחלק את ספרו, "אהלי שם" עם, "שם יוסף" לשנים, עם דינים וקיצורים בשם, "שם שלמה" אולם מכיון שרצה להעלות את ספרו על מכבש הדפוס, לא רצה להחמיץ את השעה והדפיס את הספר "אהלי שם" בצורתו הראשונה. ספר זה נהיה לספר חשוב ביותר לכל הדינים הקשים הקשורים בשמות גיטין. בספר, "אהלי שם" מוכיח המחבר בקיאות וחריפות גדולה באחד המקצועות ההלכתיים הקשים ביותר. בכמה מקומות חולק המחבר על דברי הגאון הצדיק רבי חיים הלברשטאם וצ"ל מצאנו בספרו, "דברי חיים", דיני גיטין בשמות אנשים ונשים (זלקוה תרכ"ד).

נגד ס' "אהלי שם" יצא הרב הגאון ר' מרדכי אליעזר וועבר רב ואב"ד בעיר אדא בספרו, "מלחמת חובה" שיצא לאור בירושלם תרמ"ב. בספר זה קנא הרב המחבר את כבוד רבו ה, "דברי חיים" וצ"ל אשר לפי דעתו זלזל ר' שלמה גאנצפריד בכבודו, בהחיות הרבות של פסקי ה, "דברי חיים". הגר"ש גאנצפריד כנראה נפגע מאד מבטוייו החריפים שפרסם הרב מאדא בשער הספר, שהוא נגד עלילות הבל מן אויב שקר (ר' שלמה גאנצפריד) אשר יצא לקרב על ס' "דברי חיים".

נגד הספר הנ"ל הוציא ר' שלמה גאנצפריד קונטרס מיוחד בשם, "מכסה לאהל" שצורף לספרו קצור שלחן ערוך שנדפס בשנת תרמ"ד. או מצא לחובה הרב מאדא להדפיס בשנת תרמ"ה מהדורה חדשה של ספרו, "מלחמת חובה" וכן יצא לאור בשנה ההיא שנת תרמ"ה קונטרס בן שלושה דפים ושמו, "עדות בשושנים" (נדפס בלי שער) ובו תתומים רבנים שעמדו לימין הרב מאדא, ביניהם הרב ר' אהרן הלברשטאם בן הגאה"צ אב"ד צאנז ור' מרדכי יהודא אב"ד אינטערדאם ונאסאד, וכן פרסם הרב מאדא שני מכתבים מאת הגאון ר' שלמה הלברשטאם מושיניצא שהגיב בדברים חריפים נגד הגר"ש גאנצפריד שהוציא לעז על הרב מאדא ¹⁶.

16 מכתבים אלו פרסם ידידי הרב אלימלך אלעזר ארנברג בספרו, "ארוי לבנון" (ירושלים תשכ"ו) ועיין בס', "הספרים העבריים שנדפסו בירושלים" (ירושלים תשכ"ג) מאת שושנה הלוי מספר 453 ומספר 464.

ר' חיים המבורגר בספרו, "שלושה עולמות" (ירושלים תש"ו) חלק ב' עמוד צ"ט מספר וז"ל: "במחלוקת שפרצה בשנת תרמ"ט בכולל הונגריה היה בין המתעסקים והמערערים הרב מרדכי אליעזר וועבר, בהיותו באדא היתה לו מחלוקת עם הרב שלמה גאנצפריד בעל מחבר ספר קיצור שלחן ערוך, והרב מאדא הדפיס קונטרס (מלחמת חובה) כנגד הרב גאנצפריד... וכשהדפיס הרב גאנצפריד את ספרו קצור שלחן ערוך (תרמ"ד) צירף בסוף הספר קונטרס בשם, "מכסה לאהל" כנגד הרב מאדא (נשמט ביתר ההוצאות) והקונטרס הזה לא היה בנמצא בשעת המחלוקת בהכולל. השגנו קונטרס אחד והדפסנוהו, והדביק המוציא לפועל על פתח בית הכנסת ההונגרי, ועל פתח ביתו (בלילה). כשקם בבקר וראה את הקונטרס דבוק, הסתלק עצמו תיכף מן המחלוקת ולא התערב בריב ושב לתורתו ולעבודתו... והכולל התנהל כבתחלה; ואני הייתי סופר עוזר, בערב יום הכפורים

בשנת תרס"ח, (1900), כ"ב שנה לאחר פטירתו. פירסם נכדו (בן בתו) הרב הגאון ר' יחזקאל בנעט רב דעיר ס' וואראהל, את הספר „שם שלמה" חידושים על סוגיות הש"ס רובם על סדר מועד.

חידושים מרבי שלמה גאנצפריד מצויים בכמה ספרים: בספר „מכתב הראשון" (אונגוואר תרל"ו) מאת הגאון ר' יהושע ברוך רייניטץ, אב"ד מטשעטשאווין, ישנה תשובה ממנו בדף ל"ו בענין כתיבה ומחובר במחובר, ובדף מ"א ומ"ב בשמעתא דדיו ע"ג דיו, בספר „עיר מקלט" שנדפס באונגוואר, שנת תרל"א על מניין המצוות וטעמיהם מאת הגאון ר' דוד לידא, ושיצא לאור ע"י הגאון הצדיק מו"ה צבי הירש אבד"ק ליסקא; בסופו יש משא ומתן של הלכה, בינו ובין ידיד נעוריו הגר"ש גאנצפריד. בספר „הלכות מקוואות" עם חידושי הר"י זאב הלוי (אונגוואר תרכ"ח) נדפסו ממנו (דף ע, א — ע"ב, ב) חדרו"ת בסוגיה דקציצה (שבועות מ"ה). בכתב-עת רבני „וילקט יוסף" ח"ב סימן ס"ד, בענין לא תחנם ומצוה הבאה בעבירה. ושם בחלק ה' סימן קל"ט בדבר מי שהמירה בתו אם הייב להתאבל. כן נמצאת ממנו תשובה בכתב-עת תורני „המאסף" שנה י"ז ס"א שיצא לאור בירושלם, וכן בשו"ת „שאלת יעקב" סימן נ"ד מאת הגאון ר' יעקב פראגער, נמצאת תשובה אחת ממנו. בספר „עמודי אש לבית יוסף" (מונקאטש ת"ש) מאת הגאון ר' יוסלי הריף מזבאראב ומאת בנו הגאון ר' צבי הירש ווייס ומנכדו הרב משה ווייס, ושם בסימן ט"ו ישנה תשובה אחת מהגר"ש גאנצפריד בדין החלב בפסח מן הבהמה האוכלת חמץ.

בכת"ד נשארו אחריו ספרים אלה: (1) „פני אדם" פירוש על הס', „חיי אדם" מאת הגאון ר' אברהם דאנציג י"ז. (2) „לשון הזהב" כללי דקדוק ללשון הקודש. (3) „כללים בחכמת האמת" פירוש על הזוהר. (4) „פני שלמה" על מסכת בבא מציעא. (5) בידי צאצאי הגר"ש גאנצפריד בארץ ישראל נתגלה כעת חיבור גדול עם הסברים מאת הגאון המחבר על פסקי הלכה בקיצור שלחן ערוך. כתב יד זה יופיע כנראה בקרוב בדפוס.

בשנת תרמ"א (1881) נתרופף מצב בריאותו. והוא חלה במחלה אנושה והתפתחו ממנה מחלות שונות והרבו מכאוביו. מחלתו נמשכה עד שנת תרמ"ו,

כשהושב השלום בהכולל אמר לי אבא: רצוני שתלך לפייס את הרב מאדא על מה שפגעת בכבודו בקונטרס שהדפסת... חשבתי מעט... ואמרתי לאבא „הקשית לשאול", אולם הולך אני, כשנכנסתי לביתו מצאתיו מעוטף בטליתו ומעיין בספר, כשראה אותי התחיל מרתת ופניו הלבינו, נגשתי אליו ואמרתי לו: הרב מאדא רצוני להתפייס עמו ולבקש סליחתו על העלבון שעשיתי לו בהדפסת הקונטרס „מכסה לאהל", נענע בראשו וחשב איזה רגעים — הרגשתי שיש לו מלחמה פנימית — אחר כך נתן לי את ידו ואמר: מחול לך, וברכני בגמר חתימה טובה... ומאו נעשה שוב אהוב וידיד לאבא ולי...". וראה בספר „בשערי ספר" מאת נפתלי בן מנחם שמביא בספרו עמוד 155 שנדפס בירושלם קונטרס „אופל ובח"י נגד הקונטרס „מכסה לאהל" בשנת תר"ן.

17 בעל קצש"ע דן בהערותיו ב„לחם הפנים" פעמים רבות בדברי ה„חיי אדם" ומזכיר שם את ספרו „פני אדם" על ס' חיי אדם.

אך למרות יסורי הגוף לא נס ליחו ולא סר החינוך מעל פניו. הוא לקח חבל בכל הפעולות הציבוריות. התאמץ להשיג הישגים רבי-ערך ליהדות הדתית ואף הצליח במאמצו זה.

בליל שבת קודש כ"ח תמוז החמירה מחלתו עד כדי כך שלא היה ביכולתו לדרת ממתנו, וככל שהיה הנר הולך דוועך, כן גדלה קדושתו ושלחבותו. הוא התפלל בדעה צלולה וזכה, ואחרי שקידש על כוס יין, נשתנו פניו והתאונן שאפסו כחותיו, כשיצאו לקרוא את בנו, בנותיו ותתניו, התחזק בכל מאמציו, ירד מעל המטה ונטל את ידיו, התוודה אל ה' אלוקיו, וקרא שמע ישראל, וכל הקהל שעמדו על-יד מטתו ענו אחריו ואמרו: אשריך רבינו שלמה גופך טהור ויצאה נשמתך בקדושה וטהרה. נתבקש אל על ונפח נשמתו הטהורה תוך דקות ספורות. מיחת נשיקה ממש.

על ימיו האחרונים מספר נכדו (בן בתו) הרב ד"ר חיים בראדי¹⁸ בזכרונותיו על זקיננו הגר"ש גאנצפריד במאסף, „אוצר הספרות" שנה שלישית (קראקא תרמ"ט) בחלק „תולדות אנשי שם" עמוד 59 וז"ל: „ביום י"ז בתמוז נקרא השמימה כבוד אדמו"ר רשכבה"ג מו"ה חיים צבי מאנהיימר, אב"ד בעיר אונגוואר. בעגלה רחומה ישבנו אני ואא"ו ז"ל לעשות לו הכבוד האחרון, ללוותו לבית מועד כל חי. בהיותנו בדרך דלפו עיניו דמעות כזרם מים, ומכאב לב ענה לאמר: הפך נשבר והחרס נמלט. ולא הרגיש כי בעד שני שבועות יתהלך גם הוא אתו בפרדס האלקי, כי בליל שב"ק לפ' אלה מסעי בשנה הג"ל נפקדה גם עליו פקודת כל בני חלוף. אז עלה המות האכזרי בחלונותיו. וכדוב שכול קרע סגור לבו, והוריד חיי בשרו לבאר שחת. חושך היה ביום ההוא, כי בו נחשכו המאורות. חושך ולא אור, כי בו בא אור צדיק יסוד עולם. יום אפל ואין נוגה לו, כי אספה השמש נגהה! העיר אונגוואר שם ראה בראשונה קוי השמש, בקרבה גדל קדוש ישראל, ומשם שלח קויו להאיר לכל בית ישראל בכל מושבותיהם, חגרה עתה שם והתפלשה בעפר. בכל רחובות מספד גדול ובכל חוצותיה רק קול יללה נשמע. רבנים וגאונים רבים נשאו עליו מספד מר, קוננו עליו..."

מדברי נכדו נראה שפטירתו של זקיננו הדהימה את כל מכיריו, חבריו וידידיו, בידעם את ערך האבדה שאבדו. אבל ויגון עטפו את העיר אונגוואר, ואלפי אנשים מקרוב ומרחוק ליוו בשברון לב את חביבם ומחמד נפשם למנוחתו האחרונה. רבנים גדולי התורה הספידוהו ואמרו: נתימתה אונגוואר ומדינת הונגריה מגאון אדיר שכל חייו היו מוקדשים לתורה ולמעשים טובים.

הוא גספד בט"ז אב תרמ"ו ע"י הרב הגאון רבי חזקיהו פייבל פלויט, רבה של שורא, כמבואר בספרו „לקוטי חבר בן חיים" חלק ח', דף קכ"א ע"ב, ובספר „מטה

18 הרב ד"ר חיים בראדי היה רבה הראשי של עיר פראג ונשיא המורחי בצ'כיה. והיה חוקר מפורסם בחקר השירה של ימי הביניים, גולד ביום כ"ט באייר תרכ"ח, למד בישיבות טולטשווא ופרשבורג, ובבית המדרש לרבנים (החרדי) בברלין. בשנת תרצ"ד עלה ארצה וניהל את המכון לחקר השירה העברית בירושלים, שהוקם על-ידי ש. ז. שוקן מברלין. נפטר בירושלים כ' באייר שנת תש"ב. ראה עליו בספר „דיוקנאות" מאת ד"ר ישעיהו אבידי, עמ' 147—151.

גפתלי" לקוטי בית אפרים, מאת הגאון ר' נפתלי הכהן שווארץ, רבה של ה' מאד, כמבואר א'. כן נספד ע"י הרב הגאון רבי נפתלי הכהן שווארץ, רבה של ה' מאד, כמבואר בספרו „בית נפתלי" פ' שופטים, ובשו"ת „אילה שלוחה" כתבי הר"ן סימן כ"ה. וכן הספידו הגאון רבי יהודה גרינוואלד, רבה של סאטמאר, בספרו „שבט יהודה" פ' תצוה, דף צ"ח.

הוא לא נקבר בשורת הדיינים, אלא בשביל המבדיל בבית הקברות, בין שטח הקברים של אלה שמתו במחלות מתדבקות, וזה היה לפי צוואתו: „בקברי אשר כריתי לי שמה תקברני, מצד אבי מו"ה יוסף ג"פ ז"ל אשר הקדימני כשבעים שנה שנת תקע"ב, ואם מקום הקבר נשכח כמת, אך אנכי זכור אזכרנו" ויעשו לו בניו ואנשי קהילתו כאשר ציומו.

על קברו חוצבה מצבה של אבן ועליה המלים:

פ"נ

הרב הגאון המפורסם בכל קצוי ארץ בחיבוריו היקרים
מו"ה שלמה בן מו"ה יוסף גאנצפריד זצ"ל נפטר יום
כ"ח תמוז שנת שבעת משו"ש לבנו

תנצב"ה

בית לתפארת הקים רבי שלמה גאנצפריד. ילדיו היו כשתילי זיתים סביב לשולחנו. לוקחי בנותיו היו הגאונים:

א) רבי שבתי דיעמאנד, אב"ד פעטשי נידארף, ונדפסו חדו"ת ממנו בסוף הס' „לחם ושמלה" מחותנו ז"ל והחליף דברים עם גאוני דורו: שו"ת „כתב סופר" חיו"ד סימן קנ"ו, חאהע"ז סימן נ"ד, וסימן פ' ובחאו"ת סימן מ', שו"ת „אמרי אש" חיו"ד סימן י"ט, חאהע"ז סימן ל"ז, ל"ח, קי"ב, שו"ת „דברי חיים" להגאה"צ מצאנו זצ"ל, ח"ב חאהע"ז סימן פ"ט, צ"ו.

ב) הגאון ר' גרשון וואלף בנעט דומ"צ באונגוואר. נזכר בשו"ת בית הלל סימן צ', צ"ב להגאון רבי הלל ליכטענשטיין מקאלאמי זצ"ל.

ג) הרב שלמה זלמן בראדי, נדפסו ממנו הרבה חדו"ת בכתב-עת רבני „תל-תלפיות" (בערך נ"א דברי הלכה וביאורי אגדות) שהופיע בעיר ווייטצען על-ידי הרב הגאון ר' דוד צבי קאטצבורג. מעניין מאוד מאמרו על הציונות והמזרחי במחברת י"ב (תרס"ד עמוד 175) מכתב כ'. וראה ב„ספרות ישראל באונגריה" מאת הסופר נפתלי בן מנחם, ושם בעמוד 10 פורסם מכתב מאת הרב שלמה זלמן בראדי ע"ד הרעיון של „המזרחי" שעלה אז על הפרק במדינת אונגריה. והוא היה אביו של הרב ד"ר חיים בראדי שהיה רבה הראשי של עיר פראג.

ד) בנו התורני המופלג בחו"ר ר' יוסף גאנצפריד, מחשובי ונכבדי עיר עפיריעס (אונגריה). הוא הביא לדפוס בשנת תרס"ב בעיר מונקאטש מהדורה חדשה של ס', „קסת סופר" מאביו ז"ל, עם המלצה מאת הגאון ר' אברהם יצחק גליק אב"ד טאלטשווא, מחבר שו"ת „יד יצחק".

(בגליון הבא: רשימה כיבליוגרפית)

נ ת ק ב ל ב מ ע ר כ ת

אתר דעת - מכללת הרצוג

אוצר מפרשי התלמוד, כרך א על מסכת בבא מציעא נערך על ידי הרב שמואל קיבלביץ, הרב יוסף בוקסבוים והרב אברהם קבלקין. הוצאת מכון ירושלים, בית מדרש לאברכים, מפעל אוצר מפרשי התלמוד, בהנהלת הרב יוסף בוקסבוים. ירושלים עיר העתיקה, תשל"א.

בעל הטורים על התורה לרבינו יעקב בן הרא"ש זצ"ל, טעמי המסורות, פרפראות וגימטריות. על פי כתבי יד ודפוסים ראשונים עם מראי מקומות וביאורים, מאת הרב יעקב ק' רייניץ. בני ברק תשל"א

חזון יחזקאל על התוספתא, כולל התוספתא עם חלופי גרסאות, ביאור חדש, חדושים וציונים, מאת הרב יחזקאל אברמסקי. מהדורה תניינא, חלק ראשון ברכות — זרעים. הוצאת נצה, בני ברק, תשל"א

מעשר כספים, דיני מעשר כספים (באנגלית) מאת הרב יוסף אופנהיימר, בואנוס אירעס, דרום אמריקה, תשל"א.

MA'ASER The Precepts of Tithing by Joseph Oppenheimer. Shengold Pulpishers
New York

מכון ירושלים

מפעל אוצר מפרשי התלמוד בית מדרש לאברכים

רח' גלעד, הרובע היהודי, העיר העתיקה

ת. ד. 100 ירושלים טל. 22680

יצא לאור

אוצר מפרשי התלמוד

כרך א'

על מסכת בבא מציעא

להשיגו בחנויות הספרים

מפיץ ראשי: חיים גיטלר

הגאולה והתשובה במשנת הרמב"ן

א. נושא הגאולה העסיק ביותר את רבנו משה בן נחמן, והוא מרבה לדבר עליו בחבוריו השונים בעיקר בפרושו על התורה. גם חיבור מיוחד נתחבר על ידו המוקדש כולו לענין זה, הלא הוא „ספר הגאולה“, שבא „לחזק מתנים לאמץ כח מאד, לדעת לעות את יעפי הגלות דבר הגאולה“¹.

מקום נכבד בנושא זה הופסת בעית תלותה של הגאולה בתשובה. האם מותנית היא הגאולה בתשובה, או שמא תבוא בעיתה, אף אם לא ישוּבו ישראל בתשובה. בשאלה זו נחלקו כבר רבותינו התנאים ובעקבותיהם האמוראים² ואחריהם חכמי ישראל ראשונים ואחרונים. במסגרת זו ננסה לעמוד על דעתו של הרמב"ן.

ב. ידועים ומפורסמים הם הדברים שכתב הרמב"ן בכאורו לשירת האזינו: „וזה דבר ברור, כי על הגאולה העתידה יבטיח, כי בבנין בית שני לא הרנינו גויים עמו... והיו גדוליהם עבדים בהיכל מלך בבל, וכולם משועבדים לו, ובימים ההם לא השיב נקם לצריו ולא כיפר אדמתו עמו. והנה אין בשירה הזאת תנאי בתשובה יעבדה, רק הוא שטר עדות שנעשה הרעות וגוכל, ושהוא יתברך יעשה בנו בתוכחות חימה, אבל לא ישבית זכרנו, וישוב ויתנחם ויפרע מן האויבים בחרבו הקשה והגדולה והחזקה, ויכפר על המאטינו למען שמו. אם כן השירה הזאת הבטחה מבוארת בגאולה העתידה.“³

לפי דבריו אין הגאולה תלויה בתשובה. כפרת העתיד תהיה לא בשל תיקון מלמטה אלא תבוא „למען שמו“, כדבר הנביא: „לכן אמר לבית ישראל כה אמר ה' אלקים לא למענכם אני עשה בית ישראל, כי אם לשם קדשי אשר חללתם בגוים אשר באתם שם. וקדשתי את שמי הגדול המחולל בגויים... ולקחתי אתכם מן הגוים... והבאתי אתכם אל אדמתכם.“⁴ יחזקאל ל, כב—כד⁵

1 מתוך התחלת הספר. ציוני הפרקים להלן הם עפ"י מהדורתו של הרי"מ אהרונסון, ירושלים תשי"ט. ציוני הדפים עפ"י מהדורתו של הרח"ד שעוועל, „כתבי הרמב"ן“ ח"א ירושלים תשכ"ג.

2 ראה סנהדרין צו: ועוד.

3 בויכוח שבין רבי אליעזר ורבי יהושע אם הגאולה תלויה בתשובה המובא בסנהדרין צו: צח. מוכיח כל תנא שטחו מפסוקי הנבואה. יש להתפלא לכאורה שרבי יהושע לא הוכיח מפסוקים אלו שאין הגאולה תלויה בתשובה, אמנם עפ"י הסבר המהרש"א שם יובן כי לדידו גם רבי יהושע מצריך תשובה אלא שמסתפק הוא בתשובה הכרחית. בעוד שמפסוקים אלו משמע שאף בלא תשובה כלל תבוא גאולה, אך מפשט דברי רבי יהושע בלשונו השני משמע שלדידו אין צורך בתשובה כלל, וכך גם הבינו הרמב"ן, ראה לקמו.

[ואכן הפסוקים הקודמים אֶבְשַׁתָּהּ, מְלוֹתֶיךָ, שֶׁגַעֲשֶׂה ה' לַמַּעַן שְׁמוֹ, לְלוֹי כַעַס אוֹיֵב אֲגוּר... פֶּן יֵאמְרוּ יְדִינֵנו רְמָה וְכוּי", וְרָאָה דְבַרֵי הַרְמַב"ן שֶׁם הַמְצִיִּין אֶת פְּסוּקֵי יִחְזַקְאֵל].

ג. על אותו רעיון חוזר הרמב"ן גם בספר הגאולה, ואגב כך גם מבהיר הוא כתוב אחד בישיעיהו:

„וּמֵן הַעֲנִיִּין הַמּוֹכְרָה אֶצְלָנוּ פֶּרֶשֶׁת רְנִי עִקְרָה * כִּי שֵׁם כְּתוּב: „כִּי מִי נַח זֹאת לִי אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתִּי מֵעֵבֹר מִי נַח עוֹד עַל הָאָרֶץ, כֵּן נִשְׁבַּעְתִּי מִקְצוֹף עֲלֶיךָ וּמִגְעוּר בְּךָ”, וְהִנֵּה אֵין זֶה קוֹדֵם חוֹרְבֵן שְׁנִי, כִּי אִזְּ קִצְף וּגְעוּר יוֹתֵר מִבְּרֹאשׁוֹנָה. וְאִין הַשְּׁבֻעָה הַזֹּאת עַל תְּנַאי שְׁעֵעֹבֵד, כְּמוֹ שְׂאִין שְׁבֻעַת מִי נַח עַל תְּנַאי שֶׁלֹּא יִהְיֶה הָעוֹלָם רְאוּי לְמַבּוּל”.

יש מקום לעיין בהוכחה זאת ממי נח. שמא באמת יגאלו רק כשיהיו ראויים לכך, אלא שהבטיח להם הקב"ה שלאחר גאולה זו, שוב לא יגלו יותר, „חורבן שלישי לא יהיה”⁵ כשם שמבול לא ישוב עוד. אלא שבאמת אין זו השגה על הרמב"ן. כי שיטת הרמב"ן היא:

„...אבל לימות המשיח תהיה הבחירה בטוב להם טבע, לא יתאוה להם הלב למה שאינו ראוי ולא יחפוץ בו כלל... וישוב האדם בזמן ההוא לאשר היה קודם חטאו של אדם הראשון שהיה עושה בטבעו מה שראוי לעשות... וזהו בטול יצר הרע ועשית הלב בטבעו מעשהו הראוי.

באורו לדברים ל, ו.

ואם כן, כלום מן הצורך להדגיש ששוב לא יגלו, וכי מדוע יגלו והלא כולם צדיקים יהיו. על כרחך הבטחת הנביא מתיחסת לזמן שלפני השלמת הגאולה. וכוננתה שיגאלו אף אם לא יהיו ראויים לכך.

ד. כל זה הוא בהתאם לדעתו של רבי יהושע שניצח בראיותיו את רבי אליעזר: „וכן בענין המשיח עצמו נתלקו בו רבותינו ז"ל, מהם מי שאמר: אם אין ישראל עושין תשובה — אין נגאלין, והוא רבי אליעזר, והיה דעת החכם הזה ממה שאמרתי כי אין האלקים מטיב למי שאינו ראוי. ואע"פ שהיה מודה בקץ נחתך, כי אין איש מאנשי תורתנו שיחלוק עליו, רק הוא סבור כי הקץ עצמו עם תנאי התשובה נאמר”⁶ ולכן יאריך הא"ל מדור לדור, גם אחרי

ואולי אינו יכול להוכיח מפסוקים אלו כי מבקש הוא הוכחה שבהניע הקץ יגאלו אף ללא תשובה בעוד שיחזקאל אינו מדבר על „הבעתה” זמן הקץ אלא על גאולה שתבוא שעה ששמו הגדול של הקב"ה יתחלל בגויים ע"י ישראל כל כך שיהיה הכרח להוציאם משם ולהביאם לארץ ישראל.

4 ישעיהו נד.

5 בטויו של הגרא"י הרצוג זצ"ל, שעה שהשתוללה מלחמת העולם השנייה והיו שחששו לגורלו של הישוב בארץ.

*5 אך א"כ לשם מה קץ והרי תשובה לבדה מועלת, כדברי המשיח עצמו לשאלת ריב"ל

הקץ הנאמר, עד בוא הדור הראוי שיעשה תשובה, כאשר האריך מדור חזקיהו עד הנה. ויסתייע רבי אליעזר בפסוקי התורה אשר הם עתידים עם צד התשובה והעבודה כאשר נתבאר.

ומהם, רצוני לומר מחכמי ישראל, מי שהסכים שאע"פ שאין עושין תשובה הם נגאלים, והוא — רבי יהושע. ונצחו לרבי אליעזר⁶ מן הכתוב: וירם ימינו ושמאלו אל השמים וישבע בחי העולם כי למועד מועדים וחצי תכלינה כל אלה⁷, בהיות המאמר הזה חלוט עם השבועה⁸ הגדולה הבאה עליו. רצה החכם לומר כי הענין מותנה בתשובה ותלוי ביראה ועבודה, אך יש לו זמן קצוב שלא יארך יותר. כי כבר הגיע תור, ובא עת קבול שכר מקצת מצוות שעשו ישראל, וקבלתם התורה ושמור עיקרי הדת, עם היותם חוטאים במקצת מצוותיה, אך אינם פורקים עולה מעליהם⁹, יבחר האלקים במ לזכות הקודמים מהם, כאשר עשה בצאתם ממצרים עם היותו ערום ועריה מכל זכות ומכל מצוה...¹⁰ ספר הגאולה, שער שני פ"ב, עמ' רעו.

הרמב"ן צועד איפה בעקבות רבי יהושע ותומך דרכו. אלא שמוסיף הוא שגני תנאים א. אסור שתהיה התפרקות כללית. ב. חייבת להיות שמירה על עיקרי וכללי התורה. גאולת מצרים יכולה לשמש דוגמא לגאולת העתיד. מה או נגאלו חרף היותם ערומים מכל מצוה וזכות אף לעתיד כן¹⁰.

ה. מקור לדברי הרמב"ן ניתן לראות בדבריו של רבינו חננאל המובאים ע"י רבנו בחיי (באורו לשמות יב, מ).

„מציינו בגאולת מצרים שלשה קצים והם ת' שנה ת"ל שנה רד"ו שנה...“

„אימתי קאתי מר" השיב „היום" והסביר אליהו שכוונתו „היום אם בקולו תשמעו" (סנהדרין צח). כלומר כששומעים בקולו של מקום הרי שהמשיח בא מיד. אפשר אמנם להסביר שהדברים נאמרו לאחר שכבר הגיע הקץ ואין הגאולה תלויה אלא בתשובה בלבד. וכפשוטו דבריו של רב (שם צו): „כלו כל הקציין ואין הדבר תלוי אלא בתשובה. ניתן גם להבין כדברי הרב יהודה הלוי אשלג זצ"ל בעל התרגום ביאור „הסולם" לפס' הוזה"ק „ודע שכל הקציין... רומזים, שאם עת רצון לקבל תשובתם של ישראל ואם ישו בו יגאלו". (כרך יז עמ' רצ). כדרך שעשרת ימי תשובה הם עת רצון לקבלת תשובת היחיד.

6 וכן ביד רמה סנהדרין שם „שתק ר"א וקיבלה", וכן המהר"ל (נצח ישראל פל"א), ואז שתיק ר"א והודה".

7 דניאל יב, ז.

8 שוב הדגשה של שבועה. כפי שמצאנו קודם „כאשר נשבעתי... כן נשבעתי".

9 במהדורת הרי"ם אהרוגסון עפ"י כת"י פאריס, „או בחר האלקים".

10 אלא שבמצרים נגאלו אף שהיו מעורטלים לגמרי ערום ועריה, לעומת זאת לגבי העתיד תובע הרמב"ן לפחות „קבלת התורה ושמור עיקרי הדת" באם נגרום „או בהר" או הדברים מובנים יותר כי זכות אבות שקולה כנגד מעט הזכות של שמירת עיקרי הדת, ועוד יבואר לקמן.

בכיוון דומה לרמב"ן הולכים אף רבותינו בעלי התוס', אך הם מסתפקים בקיום הצו של

וכן תמצאו בגאולתו העתידה של ^{לעולם} קצים בספר דניאל... והיתה הסבה מאחורי הקב"ה שהיתה גאולת מצרים על ג' קצים כדי לחזק דינו הרפות בגלותינו זה, ושלא נאמר: אבדה תקותינו גגורנו לנו. כי מאחר שנתברר לנו כי שלשה קצים אלו של גאולת מצרים שלשתן היו אמת, כן עלינו להאמין כי שלשה קצים המפורשין בדניאל בגאולתנו העתידה כלם אמת... שאם יזכו יהיו נגאלין בראשון, ואם לא יזכו בראשון יזכו בשני, ואם לא יזכו בשני יזכו בשלישי, ואי אפשר שתאחר הגאולה מן הקץ הקצוב האחרון ואילך"

בנקודה זאת הולך הרמב"ן לשיטתו שביציאת מצרים לא עמדה להם זכותם:

„והארזיך הכתוב להזכיר טענות רבות בגאולתם: וישמע אלקים את נאקתם, ויזכור אלקים את בריתו וירא אלקים וידע אלקים, כי ידעתי את מכאוביך, כי אע"פ שגשלים הזמן שנגזר עליהם, לא היו ראויים להיגאל, כמו שמפורש על ידי יחזקאל, אלא מפני הצעקה קבל תפלתם ברחמי.׃

באורו לשמות ב, כה.

[עפ"י דרכנו למדנו שאף בהגיע הקץ, צריכה שתבוא התעוררות מלמטה ויש להרבות בתפלה וצעקה כדי לעורר את מדת הרחמים, ולחפות על חוסר הזכויות].

ו. אך מצינו בדברי חז"ל אמרות שלא על זו הדרך:

„אמר ר"א כשנגאלו ישראל ממצרים לא נגאלו אלא מתוך ה' דברים אלו, מתוך צרה, ומתוך תשובה, ומתוך זכות אבות, ומתוך רחמים ומתוך הקץ... מתוך תשובה דכתיב ותעל שועתם... ואף לעתיד לבא אין נגאלים אלא מתוך חמשה דברים אלו... ושבת עד ה' אלקיך — הרי מתוך תשובה."׃

דברים רבה, ב, יד.

כעין זה בדברי הירושלמי:

„מתוך חמשה דברים נגאלו ישראל ממצרים: מתוך הקץ, מתוך צרה, מתוך צווחה מתוך זכות אבות, מתוך תשובה... מתוך תשובה — וידע אלקים, וכן הוא אומר¹¹ בצר לך — מתוך צרה, ומצאוך כל הדברים האלה באחרית הימים ושבת — מתוך תשובה."׃

„לא יהיה לך אלהים אחרים על פני" כלומר כפירה בע"ז. ראה ביאורם לספר ויקרא כה, ג.

11 „הכי פירושו, אף לעתיד אינן נגאלין אלא מתוך אלו ה' דברים שבהן היתה גאולת מצרים" — קרבן העדה שם.

12 על תשובתם של בני" במצרים שומעים אנו גם מתוך דברי המכילתא: רבי יהודה בן לקיש אומר: הרי הוא אומר, וירא אלקים את בני ישראל, אלקים ראה בהם שעשו תשובה והם לא ראו זה את זה, וידע אלקים אלקים ידע בהם שעשו תשובה והם לא ידעו זה בזה. (מסכתא דבחדש א'). כיו"ב בתרגומו של יונתן בן עוזיאל: „וחמא ה' בער שעבודהון דבני ישראל, וגלי קדמוי ית תיובתא דעבדו בטומרא דלא ידע אינש בחבריה" (שמות ב, כה). וכן דעת של האבע"ז: וישאל עשו תשובה (ב, כה).

טעם הגה צעקת בני ישראל — שעשו תשובה (ג, ט). וראה ויקרא רבה לב, ה, בוכות

אתר דעת - מכללת הרצליה להתלוח עליו, ובאמת מחלוקת
אלא שכמובן אף לרמב"ן יש יתד בדברי חז"ל להחלוקת עליו, ובאמת מחלוקת
חכמים בדבר.

מחד — „ויזכור אלקים את בריתו — לא היו ראויין ישראל להנצל לפי
שהיו רשעים אלא בזכות אבות נגאלו¹³, הה"ד; ויזכור אלקים את בריתו.
אלקים — שלא היה בידם מעשים טובים שיגאלו בשבילם...
הגיע הקץ של גאולה, ואת ערום ועריה בלא מעשים טובים לכך נאמר
וירא אלקים שאין בידם מעשים ליגאל בהן, וירא אלקים את בני ישראל
וידע אלקים, ידע הקב"ה שעליו לגאלם למען שמו, בעבור הברית שכרת
עם האבות וכן הוא אומר ויזכור אלקים את בריתו. כך הוא אומר ע"י
יחזקאל, ואעש למען שמי".

ומאידך — „ורבנן אמרי וירא אלקים, שעשו תשובה הבינונים, וגם הרשעים
הרהרו לעשות תשובה... וידע אלקים — שאפילו אחד בחבירו לא היה יודע
אלא הקב"ה לבדו, וזה מכוון את לבו וזה מכוון את לבו ועושין תשובה,
שמו"ר א, מא—מב.

ז. אף אם נסבור כדעה שגאולת מצרים באה למרות היותם רשעים, עדין אין
להסיק מכאן על גאולת העתיד, שהרי הבהל גדול בין גלות מצרים לגלות האחרונה.
האחרונה על חטאים באה והסברה נותנת שכל עוד לא יתקנו החטאים שבגללם גלו
לא יגאלו. „שהוא הגלגו מפני חטאינו, וכאשר ארך גלותנו ולא שבנו, ישיבנו קודם
שנתקן? יהיה זה בשוא" ¹⁴. לעומת זאת „גלות מצרים לא היה בשביל חטא, שהרי
עדין לא ניתנה תורה שיהיה חטא, רק היה הכנה למתן תורה¹⁵ ולכן אין גם צורך
בתשובה בכדי לסיים הגאולה.

יחידה מזו, אם גאולת מצרים לנו לעינים בדרך גאולת העתיד, ממנה נלמד
שיש והקץ מתארך עקב התמדת העוונות, שהרי הרמב"ן עצמו כתב:
„ועוד אני אומר כי הפשט המחזור מן הכל הוא שנאמר כי הגזרה היתה

מה נגאלו אבותינו ממצרים. אם בזכות שגדרו עצמם מן הערוה אם בזכות שלא שינו
שםם ולשונם ולא אמרו לה"ר.

¹³ לדעתו של שמואל (שבת נה.). „שתמה זכות אבות" א"כ כבר לא נוכל ללמוד מגאולת
מצרים על העתיד. אך אם נגאלו בשל ברית אבות הרי שזו קיימת לעתיד אף לדעתו של
שמואל לפי חילוקו של ר"ת בתוס' שם ד"ה ושמואל. אך לפי ר"י שם ששמואל ורבי
יוחנן אינם חולקים, אלא ששמואל מדבר על רשעים שלגביהם תמה זכות אבות, ורבי
יוחנן על צדיקים, נמצא שאין להוכיח ממצרים, שם עדיין לא תמה הזכות ואף הרשעים
נהנו ממנה משא"כ מוזן יחזקאל שתמה הזכות ועומדת רק לצדיקים נמצא שאם אין
עושים תשובה אין זכות אבות עומדת להם. אמנם עדין אפשר שיגאלו ללא תשובה
כדשמואל (סנהדרין צז:), „דיו לאכל שיעמוד באלו" וראה פרש"י שם, אך מגאולת
מצרים לא נוכל ללמד.

¹⁴ רס"ג אמונות ודעות מאמר שמיני פרק ה'. אמנם בתרגומו של הרב קאפח הוצאת
„סורא" תש"ל עפ"י המהדורה האחרונה של רס"ג הנוסח שונה ומן הראוי לעין בזה ואכ"מ.
¹⁵ תקנת השבים לרבי צדוק הכהן פרק ד'.

ארבע מאות שנה... והשלישים שנה האלן הם תוספת עליהם בעון הדור ההוא, כי אם נגזר על האדם בחטאו גלות ועינוי, שנה או שנתיים, והוא יוסיף על חטאתו פשע בהם, יוסיפו עליו שבע על חטאתיו וגלות ויסורין כהנה וכהנה, שאין עונשו הראשון הבטחה לו שלא יענש בעון שיעשה... וזמן הידוע שהיו ישראל במצרים רעים וחטאים מאד ובטלו גם המילה... ועל כן ארך גלותם והיה ראוי שיתארך יותר אלא שצעקו והרבו תפלה... כי לא היו ראויים להגאל מפני הקץ שבא, אלא שקבל צעקתם ונאקתם מפני הצער הגדול שהיו בו¹⁶ ולמה יהיה קשה על הראשונים לפרש כי נתארך גלותם על הקץ שלישים שנה, והנה נתארך עליהם ארבעים שנה בחטא המרגלים כי כל הארבעים ההם היה להם עינוי... והיה להם גלות שלמה בארץ לא להם¹⁷... ולא נתקיים להם ודור רביעי ישובו הנה... אבל החטאים גרמו הכל”

באורו לשמות יב, מ.

ה. שטת הרמב"ן שהשתמעה לעיל לפיה אין הגאולה תלויה בתשובה סותרת לכאורה למה שכתב הרמב"ן עצמו בבאורו לתוכחה שבפרשת בחקותי:

„ודע והבן כי האלות האלה ירמוזו לגלות ראשון... והסתכל ערך בענין הגאולה ממנו שאינו מבטיח רק שיזכור ברית אבות ובזכירת הארץ, לא שימחול עוונם ויסלח חטאתם ויוסיף אהבתם כקדם, ולא שיאסוף את נדחיהם... וגם לא אמר שישוּבו בתשובה שלמה לפניו, רק שיתודו עוונם ועוון אבותם... וכל אלו דברים ברורים בברית הזאת שהוא באמת ירמוז לגלות הראשון. אבל הברית שבמשנה תורה ירמוז לגלותו זה ולגאולה שנגאל ממנו, כי הכתכלנו תחלה שלא נרמוז שם קץ וקצב ולא הבטיח בגאולה רק תלה אותם בתשובה...”

באורו לויקרא כו, טז.

הוצא בזה מספר הגאולה:

„וכאשר היטבנו עיון בדברי התוכחות, נבין באמת, כי התוכחות שבתורה בפרשת אם בחקותי הן אזהרות לגלות הראשון, והבטחה לגאולה ממנו, והתוכחות שבמשנה תורה בפרשת כי תבוא אזהרה לגלות הזה, והבטחה שנגאל ממנו...”

16 השוה לנוכר לעיל בפסקה ה'.

17 דוקא לשיטת הרמב"ן אין לתמוה על הראשונים שממאנים לפרש שנתארך הקץ. כי הרי לדידו בהגיע הקץ אין להסתכל על זכויות ומעש"ט. ומהתוספת של ארבעים שנה במדבר אין להוכיח שהרי „כשבאו אל הר סיני ועשו המשכן ושב הקב"ה והשרה שכונתו ביניהם, או שבו אל מעלת אבותם שהיה סוד א"לוה עלי אהליהם והם הם המרכבה ואז נחשבו גאולים” (מתוך הקדמת הרמב"ן לספר שמות). נמצא שגזרת הארבעים שנה היתה כבר בהיותם גאולים ואין כאן תוספת על גלותם. ויש להעיר שקודם לכן שם אומר הרמב"ן „והנה הגלות איננו נשלם עד יום שובם אל מקומם... וכשיצאו ממצרים אע"פ שיצאו מבית עבדים עדין יחשבו גולים כי היו בארץ לא להם נבוכים במדבר”, משמע כאילו בעת שהותם במדבר עדין בגלות מצויים. [ואולי „נחשבו גאולים” אחרי מתן התורה והקמת המשכן, אבל בכל זאת „הגלות איננו נשלם עד יום שובם אל מקומם” — הערת העורך].

- והסתכלנו עוד בספור הגאולה¹⁸ ואינו מבטיחם רק בזכירת ברית אבות וזכירת הארץ, לא שנמחל עונם וישבו כקדם... וגם כן אינו מתנבא עליהם שיעשו תשובה שלימה וירצם האלקים¹⁹... ואלה הם דברי הברית הראשון. אבל בברית השני הסתכלנו וראינו כי לא נזכר שם קץ וקצבה לאורך הגלות הזו ושהוא תלוי בתשובה בכל התורה" שער א', פ"ו, עמ' רסו. הרי לנו מפורש שאין לגאולה האחרונה מועד קצוב אלא מותנית היא בתשובה.

ט. שמה יש לחלק בין תחלת הפקידה אתחלתא דגאולה לבין השלמתה. וישם לב, בבאורו לויקרא וגם בספר הגאולה, מקומות בהם מחייב הרמב"ן תשובה בגאולה האחרונה מדגיש הוא שגאולה זו היא מעולה ומושלמת שלא בגאולת בבל.

„הגאולה בברית ההיא השניה גאולה שלמה מעולה על כולנו. אמר והיה כי יבוא עליך כל הדברים האלה הברכה והקלה וכי והבטיח והטיבך והרבך מאבותיך שהיא הבטחה לכל שבטי ישראל, לא לששית העם... ואלה דברים יבטיחו בגאולה העתידה הבטחה שלמה יותר מכל חזיונות דניאל“.

באורו לויקרא שם.

„והבטחת הגאולה שם הבטחה שלימה מעולה“ ספר הגאולה שם. תחילתה של הגאולה איננה תלויה בתשובה, כהבטחה בשירת האיזונו שנאמרה ללא תנאי. אך יעודיה הסופיים של הגאולה לא יוכלו לבוא ללא תשובה גמורה ועזיבת כל העוונות.

„ואלה הברכות²⁰ בתשלומיהן לא תהינה רק בהיות כל ישראל עושין רצון אביהם“²¹ באורו לויקרא כו, יב.

18 מגלות בית ראשון.

19 לאור זאת מפליאים דברי הרמב"ן בדברים ד, ל, „ושבת עד ה' אלקיך ושמעת בקולו“ — גם זה רמז לגלות בבל ששבו אל ה' והתחדו לפניו ושמעו לקול הנביאים“. ומשמע שהיתה זאת תשובה שלמה שהרי בפסוק הקודם נזכר, „ובקשתם משם את ה' אלקיך ומצאת כי תדרשנו בכל לבבך ובכל נפשך“ ובאמת בספר הגאולה מבין הרמב"ן פרשה זו כרומות על הגאולה העתידה ולא על גלות בבל, „ואמנם הענין מורה שאיננו על גאולת בבל כי לא היה באחרית הימים... וגם כי ההבטחה הזאת לכל ישראל נאמרה ולא לחמישית... וכן אצלי, אע"פ שתיבת ונושנתם חשבון הגלות הראשון, ענין והפיץ ה' אתכם בעמים אינו רק על גלותנו זאת, שאנחנו בו מפוררים בעמים ובגויים אבל אמר הכתוב כי כאשר נגיע אל ונושנתם נאבד מעל הארץ, ועוד יפיץ השם אותנו בעמים ונשארונו מתי מספר בכל גוי וגוי, אע"פ שכללנו רבים, עד שנשוב באחרית הימים אל ה' אלקינו“. שער א', עמ' רס"ג. שורר שהרב ח"ד שעוועל שליט"א מציין סתירה זו בהערותיו לדברים ד, ל.

20 הכונה לברכות שבתחילת בחוקותי.

21 השוה דברי הרמב"ן בבאורו לספר דברים יט, ת. „ואם ירחיב ה' אלקיך את גבולך, המחלק בין ירושת שבעת העמים שכדי לזכות לזה די שלא יעברו על התורה (ומשמע משם שאם עוברים אין בכחם לירש הרי לנו שוב עכוב בתהליך הגאולה עקב אי שמירת מצוות עי"ש) לבין ירושת שאר שלשת העמים המותנית בכך, „שיקימו כולם כל התורה כולה“,

ויהיו הדברים תואמים למהלכה של הגאולה ממצרים לשיטת הרמב"ן. תחילתה של הגאולה לא היתה קשורה בזכותם שלהם. הפקידה באה למרות שבני ישראל היו ערומים מן המצוות. אך השלמת הגאולה היא היינו הכניסה לארץ והתנחלות בה התעכבה עד שהיה הדור ראוי לכך.

מעין רעיון זה מצינו בפירושו של הראב"ד למסנה בעדיות (ב, ט). האומרת: „האב זוכה לבן בנוי ובכח ובעושר ובחכמה ובשנים ובמספר הדורות לפניו והוא הקץ שנאמר קורא הדורות מראש אע"פ שנאמר ועבדום וענו אותם ארבע מאות שנה..."

ותמה הראב"ד:

„ואני תמה למה הוא נותן ב' קצים בשנים ובדורות ?

ומבאר :

„אע"פ שנותן קץ לגלויות ישראל ולשעבוד שלהם בשנים מכל מקום לענין הטובות והנחמות האמורות להם במספר דורות הוא תולה, לפי שהוא רואה את הדור שהוא זכאי ומתגלגל עמהם עד שכיגיע לאותו הדור, וכן היה בשעבוד מצרים, אע"פ שנגאלו בסוף ארבע מאות שנה, לא שבו לשבת בארץ עד דורו של יהושע, וכן היה בגלות בבל, לסוף שבעים שנה נגאלו שהוא שנת שמים לדריוש, אבל ירושלים לא נבנתה עד סוף כלשים וכתים לארתחשטא, כי אז נתיישרה העיר."

כי קץ של שנים מורה על קץ שרירותי שאינו תלוי בנסיבות. לעומת זאת כשקובעים קץ ע"פ דור מסוים, משמע שהדור הזה דוקא ראוי לכך.

הבחנה דומה בין האתחלתא להשלמה עושה הרב צבי הירש קלישר זצ"ל. לעומת הטפתו לפעולה מעשית להחשית הגאולה טענו אחרים אין הדבר תלוי אלא בתשובה. וכך ענה להם:

„הלא כבר נחלקו רבי אליעזר ורבי יהושע. בפרק חלק (דף צו:): כרבי יהושע אומר אפילו אין עושין תשובה נגאלים, ונשאו ונתנו בדבר ממקראות הרבה עד כי שתק רבי אליעזר ונשאר הלכה כרבי יהושע שנשבע בחי העולם... ובילקוט סוף מלאכי²² רבי יהודה אומר אם אין ישראל עושין תשובה אין נגאלים, ואין עושין תשובה אלא מתוך צער וטלטול ומתוך שאין להם מחיה ואין עושין תשובה עד שיבוא אליהו..."

הרי דעיקר התשובה בימי אליהו טרם גאולה האחרונה קודם ביאת בן דוד, אבל באתחלתא דגאולה לא חליה בתשובה אלא בשובה אל הארץ."

עפי"ז הוא ממשיר, שיש לומר שגם רבי אליעזר וגם רבי יהושע צדקו. כיצד ? „ויראה לי דרבי יהודה בא להכריע בין רבי אליעזר ורבי יהושע. דהמקראות שהביא רבי אליעזר הוא על הגאולה האחרונה, שיבוא אליהו ועל זה נאמר בשובה ונחת תושעון. וקראי דרבי יהושע הוא באתחלתא דגאולה כמו

²² והוא מתוך פרקי דרבי אליעזר סוף פרק כג.

שהביא מקרא, ובעלתי אתכם ולקחתי אתכם אחד מעיר ושנים ממשפחה עי"ש, ואין זה קץ האחרון דאז כולם נקבצו באו לך" ²³.
בין כך ובין כך מן הראוי לשוב בתשובה שלמה באשר
„ידענו כי הקץ הטוב הנכון, הוא המבואר מתורת משה רבנו ע"ה, רצוני לומר קץ התשובה והעבודה“.

23 דרישת ציון, מאמר ראשון לציון י, מהדורת מוסד הרב קוק תשכ"ד עמ' קד.
מעין הדברים ניתן לראות בפירושו של הרד"ק (ישעיהו נט, טו.) המנסה לישוב את הפסוקים הסותרים בענין הגאולה והתשובה בוו הדרך : „ואפשר לתרץ הפסוקים, כי רוב ישראל ישובו בתשובה אחר סיראו סימני הגאולה. ועל זה נאמר, וירא כי אין איש' כי לא ישובו בתשובה עד סיראו תחלת הישועה... ובאמרו 'וירא כי אין איש', רוצה לומר על כלל ישראל שלא ישובו בתשובה ולא יפגעו לא-ל בלב נכון עד סיראו סימני הגאולה“.

ואכן הרמב"ם מונה את הענווה בין מדותיו של הדיין (הל' סנהדרין פ"ב ה"ז) וחוזר ושונה אותה, ולגבי מדה זו הוא כותב "ומה משה רבנו עניו" וכו', משום שמדה זו היא עיקר ויסוד והיא גדולה מכולן, שהיא מביאה לידי רוח הקודש... נאמר "תועבת ה' כל גבה לב", "ואין אני והוא יכולים לדור בכפיפה אחת". השכינה מסתלקת, איפוא, משאינו עניו, ונפגמת מהותו היסודית כדיין. יסודה של הענווה, הוא ביטול עצמי כלפי מעלה, בה במדה שאדם מניע לדרגת הכרה אלוקית גבוהה יותר, בד בבד הוא מבטל את עצמו כיש, ואינו מכיר אלא את היש האלוקי. לפיכך נאמר על משה רבנו: "והאיש משה עניו מאד", מאחר שהכרתו בכורה עולם היתה יחידה במינה ואין שום ילוד אשה אחר הגיע לכך, על כן נתבטל כל עיקרו — "נחנו מה". מדת הענווה צמודה איפוא, לדרגת ההכרה, ולמעלת אישיותו של האדם...

נמצא דיין המתנאה והחסר את מדת הענווה, הריהו בעל מוס הפסול לדין, ולישב בסנהדרין היושבים בלשכת הנזית בבית המקדש קרוב למזבח.

מתוך ההקדמה של ס' „צינים למשפט" על מסכת סנהדרין מאת הרב יצחק אריאלי שליט"א (ירושלים תשל"א).

לא ילין דקרבן פסח

עמדנו כבר ב"ה במקום אחר: על ההקבלה שבין סיום פרשת המצוות שבמשפטים (שמות כ"ג, י—ט) ובין פרשת המצוות שבכי תשא (שם לד, יא—כו). בשורות הבאות ברצוננו לעמוד על ההקבלה והסוגי שבמצוות לא תעשה אחת המוזכרת בשתי הפרשות האלה והיא: „ולא ילין חלב חגי עד בקר“ (שם כג, יח) מול „ולא ילין לבקר זבח חג הפסח“ (שם לד, כה).

לדברי רש"י בא הכתוב ולא ילין חלב חגי עד בקר לאסור הלנת חלב הקרבן חוץ למזבח. וכך מפורש באונקלוס: ולא יביתון בר מן מדבחא תרבי נכסת חגא עד צפרא. אמנם לא הוזכר במפורש באיזה קרבן המדובר. אך מתוך סתימת הלשון שברש"י ומתוך כך שכתוב זה הגו המסך ישר לקודמו „לא תשחט על חמץ דם זבחי“ שמפרשו רש"י: לא תשחט את הפסח וכו', וכן מדברי אונקלוס המתרגם דם זבחי — דם פסחי, אפשר להניח שלדעתם מדובר באיסור הלנת חלב חג הפסח. ומפורש נאמר כך בתרגום יונתן המתרגם: ולא יבית בר מן מדבחא תרבי נכסת פסחי עד צפרא.²

- 1 עיין חקר ועיון ח"א עמ' קטו—קיא. שם ביררנו הדברים בקשר לייחוס הכתוב „בחריש ובקציר תשבת“ (שמות לד כא) לשביעית. ועלי להוסיף ולציין, כי בעיקר הדבר קדמוני ר' מרדכי פלונגיאן בספרו „בן פורת“ (ווילנא תרי"ח) עמ' 8 ולהלן, והג"ר מרדכי הלוי הורוויץ בספרו „מטה לוי“ ח"ב (ורנקורט ע"ג מוין תרצ"ג) סי' יא.
- 2 ת"י ממשיך: לא מן בשרא דתיכלון ברמשא. הכפרש לת"י מיחס דברים אלה לנאמר בפסחים נט: רב כהנא רמי: כתוב לא ילין חלב חגי עד בקר — עד בקר הא דלא ילין הא כל הלילה כולה ילין (למטה ומעלן ופקטירן כל הלילה ואינו נפסל אלא אם כן מצא בעלות השחר כשהוא למטה, אלכא כל הלילה ראוי להקטיר — רש"י), וכתוב (ויקרא ו, ח) והקטיר עליה חלבי השלמים — עליה השלם כל הקרבנות כולן (דמשמע שלא יתעכב דבר אחר תמיד של בין הערבים — רש"י). הוא כותיב לה, והוא מפרק לה: כשנתורתו (מקרבנות שנוזק דמן קודם תמיד ולא הספיקו להקריב, דכיון דנראה להקרבה קודם לכן על תמיד של שחר הוא כושלם — רש"י). רב כהנא הקשה — במלים אחרות — היאך אפשר להקטיר חלבי הקרבן אחר הקרבת קרבן התמיד של בין הערבים שהגו האחרון לקרבנות היום. ותירץ שמדובר כאן בקרבן שזרקו דמיו על גבי המזבח לפני קרבן התמיד וחלבי אותו קרבן כוהר להקריב על גבי המזבח כל הלילה אף לאחר התמיד של בין הערבים. המפרש לת"י רוצה לכאורה לאמר שהתוספת שכת"י, לא מן בשרא דתיכלון ברמשא, באה לאמר שמדובר כאן בקרבן שנראה לאכילה ע"י שזרקו דמיו לפני התמיד ועל כן אפשר להקטיר חלבו כל הלילה. אך זה סותר לנאמר בת"י שמדובר כאן בקרבן פסח, שהרי קרבן פסח הגו הקרבן הסיוח שהקריבו אותו לאחר תמיד של בין הערבים ואין בו עשה העליה השלם כל הקרבנות כולם. ונצטרך לדחוק ולאמר שכוונת המפרש היא לאמר, שכשם שלדברי רב כהנא אפשר להקריב כל הלילה אמורי קרבן שזרקו דמו לפני התמיד של בין הערבים, הוא הדין בקרבן פסח, שהרי שניהם בשר

אך לא כן נראים הדברים בפסחים ע"א. למדנו שם: אמר רב כהנא מנין לאמורי חגיגת חמשה עשר שנפסלין בלינה שנאמר ולא ילין חלב חגי עד בקר וסמך ליה ראשית, למימרא דהאי בבקר בקר ראשון. הסבר דברי רב כהנא כך הוא. בכל רגל נצטוו להקריב שלמי חגיגה, אשר זמנו המיועד היה בט"ו בניסן. זמן אכילת חגיגה היה שני ימים ולילה אחד. מתוך סמיכות המקראות בא רב כהנא לאמר שאף שלמי חגיגה נאכלים לשני ימים ולילה הרי אמוריהם נפסלים בלינה עם בקר של יום ששה עשר *2 וכפי הסבר „משך חכמה“ (לכתוב במשפטים) מפרש רב כהנא איזה בקר, זה בקר של יום ראשית בכורי אדמתך תביא בית ד' וגו', וזה יום הבאת העומר (ששה עשר בניסן), דכתיב בו (ויקרא ב' יד) ואם תקריב מנחת בכורים — במנחת העומר הכתוב מדבר (רש"י ע"פ מנחות סח ע"ב) ³.

רב כהנא חוזר על דעתו זו, שהכתוב מדבר לאו דוקא בקרבן פסח, בדבריו בפסחים נט ע"ב, שם הנו מייחס את הכתוב שלנו לקרבן בו ישנו עשה דהשלמה, האוסר הקרבת הקרבן אחרי התמיד של בין הערבים. ומכיון שקרבן פסח אין בו עשה דהשלמה, שהרי הקריבתו לאחר התמיד של בין הערבים, הרי שהכתוב מדבר מקרבן אחר — וכאמור (כדף עא) הוא חגיגת ט"ו.

ונראה שגם במכילתא דרשב"י דורשו לחגיגה. נאמר שם: לפי שמצינו בקדשי קדשים שבזמן אכילתן הקטרתן (שהרי ק"ק נאכלין רק יום ולילה) יכול אף קדשים קלים (שזמן אכילתן שני ימים ולילה) כן, תלמוד לאמר לא ילין חלב חגי עד בקר. אין לי אלא חלבי חגיגה וכו'. הרי שמפרשו בחגיגה, וכנראה בחגיגת ט"ו ⁴.

שלהם מותר באכילה, זה מפני שזרק דמו מבעוד זמן וזה מפני שאין בו עשה דהשלמה. *2 וע' תוספות הרשב"א (ר"ץ משנץ), ששואל למה צריך לאמורי חגיגה יותר משאר אמורין; ומתוך דמהכא נפקא לן בכל אמורין. ואפילו היינו מוצאין שמביא פסוק אחר איכא שום צריכותא, וזה היה צריך ללמוד על דומה לו.

3 המפרשים מייחסים הכתוב ראשית בכורי אדמתך למצות בכורים. ואם כי הראב"ע קושר כתוב זה עם הכתוב ואם מנחת בכורים, הרי לדעתו מנחת בכורים היא מנחת נדבה ולא העומר. אך עם הכל פירושו של משך חכמה — ראוי למי שאומר. ולמי שלא ירצה לזון מפשוטו של מקרא שבבכורים מדבר הדרשה תדרש על יסוד הפירוש ראשית — ראשון. ומה שכתוב במשך חכמה שדרשת בקר ראשית היא חובה, דראשית הוא סומך לא תואר, הנה נתפלגו כבר המפרשים בפירוש בראשית ברא אם ראשית הוא נסמך או מושג מופשט (עיי' בפירושו של ב. יעקב (גרמניה) ולאחרונה בפירושו של רד"צ הופמן לבראשית). וכאן נדרש כמופשט.

4 בתורה שלמה אות רמו מפרשה לחגיגת י"ד — כנראה בעקבות פי' רלב"ג לתורה, אך אין לזה כל הכרח. ונראה לפרש בחגיגת ט"ו, הנאכלת לכל הדיעות כשלמים לשני ימים ולילה אחד ובחגיגת י"ד במחלוקת היא שנויה, לתנא דמתניתין (פסחים פט ע"ב) נאכלת לשני ימים ולילה ולבן תימא (שם ע ע"א) נאכלת כפסח ליום ולילה. ואף שבהמשך הדרשה נאמר: אין לי אלא חלבי חגיגה חלבי פסח מנין ת"ל ולא ילין לבקר זבח חג הפסח — והפסח הרי זמן אכילתו הוא ג"כ רק יום ולילה, נראה דבין כך צריך לדחוק ולאמר שהא דפסח אגב גרריה נקטיה, שהרי נאכל רק ליום ולילה, ועיקר הלמוד הוא

וכן מפרש רש"י בחגיגה (ו ע"א). הגמרא אומרת שם שחגיגה הנה זבחים, כלומר קרבן בהמה הזבוחה בסכין ולא עולת עוף הנמלקת. וכראיה לכך שהחגיגה הנה קרבן בהמה מביא רש"י (שם ד"ה מה) את הכתוב ולא ילין חלב חגי, שיש לה חלב הקרב לגבוה. וחזון רש"י על ענין זה (שם ח ע"ב ד"ה יצאון) ומוכח, שחגיגה באה מהבהמה, מפני שכתוב בה חלב בכחוב ולא ילין חלב חגי.

אמנם רש"י בפסחים (סג ע"ב ד"ה הואיל) מיחס הכתוב דלא ילין חלב חגי לקרבן פסח. רב פפא אומר שם, שכהן המקטיר את הפסח על החמץ שיש לו בשעת הקטרה עובר על לא תשחט על חמץ דם זבחי (כי תשא לד, כח), הואיל וישנו בכלל הלנת אמורים; ומפרש רש"י: דכתוב בהו נמי ולא ילין חלב חגי עד בקר. ועיין שם במהרש"א שעל כן אינו מסתמך על הכתוב כפי תשא ולא ילין לבקר זבח חג הפסח, שזה אפשר לפרשו על בשר הפסח הנאכל, על כן הביא רש"י הכתוב במשפטים, לא ילין חלב חגי, ומיחסו לקרבן פסח.

וכן ייחסו כתוב זה לקרבן פסח עוד מפרשים. כך פירש הראב"ע בפירוש הקצר (חלב חג הפסח) ובפירוש הארוך (שה תמים שהוא חיוב), כך פירש ר' אברהם בן הרמב"ם המדגיש, כמו שביארה הקבלה. וכך אכר בפירוש הרמב"ם בספר המצוות (ל"ת קטז) ובמנין המצוות שלו בראש משנה תורה.

פירוש נוסף מצאנו בירושלמי (פסחים פ"ו ח"א, ר"ה פ"א ה"א). ר' אבהו מפרש הכתוב לפנינו על חגיגה הבאה עם קרבן פסח — חגיגת י"ד בניסן. והיות ואין אמורי הול קרבין על גבי המזבח ביום טוב, פירש את הכתוב שיקריב החגיגה מבעד יום, שלא יבא לידי בל תלין. ובעקבות ירושלמי זה כנראה פירש כן גם הרלב"ג שהכתוב מיירי בחגיגת י"ד שיש בה לא ילין, שהרי לפסח אינו צריך קרא, כי הפסח אינו נאכל אלא ליום ולילה ועל כן אינו נקרב יותר מאוחר מהלילה שלו. וביראים (ס"י ספח) אומר סתם שלא ילין אמורי קדשים עד בקר, דכתוב לא ילין חלב חגי עד לבקר (בס"י תיב מיחס הכתוב כפי תשא לפסח בלבד ואומר שהכפילו לעבור עליו בשני לאווין).

ב

הכתוב בפרשת כי תשא, ולא ילין לבקר זבח חג הפסח, מעיד על עצמו, כי בקרבן פסח הוא דן. אך גם הוא אינו חרימשמעי. הבאנו כבר לעיל שלדברי רש"י (פסחים סג ע"ב) כתוב זה דן בכשר הקרבן ולא באכוריו, ועל כן הודק רש"י לכתוב שבמשפטים כשרצה ללמוד דין הלנת אמורים. ואם ניחס כתוב זה לבקר הקרבן מובנת דרשתו של רב אליבא דבן תיבא בפסחים (ע ע"א) האומר, שאין

לחגיגה הנאכלת לפני ימים ולילה. אך אם נאכר שיעקר הלמוד הוא לנאכל ליום ולילה — וחגיגת י"ד היא בכלל זה לבן תיבא — לא כצאנו דינו בדרשה זו.

- 5 אך במאירי (לחגיגה ז, ע' 16 במהדורת רייס לנגה, ת"א תשס"ז) פירש שחגיגה הנה זבחים שהרי אין שלמים אלא בבהמה; ועיין בה' חגיגה לרמב"ם פ"א ה"א שכתב כן.
- 6 ועיין במהדורת כוסד הרב קוק ירושלים תשכ"ד שבשינויי נוסחאות לא צויין שם שיש נוסח המורה שלא בכתוב במשפטים הנו המדובר.

חגיגת י"ד נאכלת אלא ליום ולילה, ודורשה רב מהכתוב ולא ילין לבקר זבח חג הפסח, זבח חג — זה חגיגה, הפסח — כמשמעו.

וכן בתרגום ירושלמי מתרגם ולא יבית מן בשרא די תכסון בלילי יומא טבא קדמיה דפסחא, ולפי זה נראה שיחסו לבשר קרבן פסח או חגיגת י"ד. וכן פירש ר' אברהם בן הרמב"ם, שפשוטו של מקרא בקרבן פסח שיהיה נאכל בלילה. אך הוסיף הראב"ם ש, המתרגם נתן האזהרה על הלנת החלבים". ואכן באונקלוס מדובר בתרבי נכסת חגא דפסחא. והנה ביטוי זה אינו חד־משמעי, כי יוכל להתייחס גם לחגיגת הפסח. לעומת זאת חד־משמעי ת"י המתרגם, „תרבי נכסת פסחא". גם רש"י על התורה מפרשו באימורי הקרבן, אך אינו מסביר שמדובר בקרבן הפסח, ויש מקום לאמר שמייחסו גם לחגיגה. אך בריב"א (לדברים טו ד) אומר שרש"י ייחסו לאמורי פסח.

לדעת הרמב"ן כולל הכתוב „לפי פשוטו" את האיסור להותיר עד בקר מן הבשר המיועד לאכילה ומן החלב המיועד להקרבה, היות והוא מזהיר לא להלין את כל החג, כלומר הקרבן הכולל בשר וחלב, ואין כאן אזהרה רק על חלק ממנו.⁷ כך סוברים גם התוס' בפסחים (נט ע"ב ד"ה ולא עולת) וכך הם מתאמים את שתי המימרות בפסחים. שהרי מחד מייחסת הגמרא (שם נט ע"ב) כתוב זה לאיסור להלין את החלב עד בקר בכך שר' ספרא קובע, כי הפסוק בא לאסור הלנת אמורי הקרבן, ור' אבהו מפרש, שמדובר בפסח ששחטו ב"ד שחל להיות בשבת, ומתוך שחלבי שבת קרבים ביום טוב אפשר להקריבו על גבי המזבח בליל ט"ו, ובו נאמר איסור הלנה. מאידך אומר רב פפא (שם סג ע"ב), שהבאנו דבריו לעיל, שהשוחט את קרבן הפסח בשעה שקיים חמצו של אחד מבני החבורה הנמנים עליו עובר על האיסור „לא תשחט על חמץ דם זבחי" והוא מתוך שסמוך לו הכתוב „ולא ילין לבקר זבח חג הפסח", ז"א שעובר על לא תשחט אם קיים חמץ של אחד היכול לעבור על בל ילין. ובני חבורה עוברים על בל ילין אם מותרים מהבשר. הרי שהכתוב אוסר הלנת הבשר והחלב כאחד. ומפרשים תוספות שכך משמע מלשונו. שהרי אילו התכוון רק ל„חלב" היה מזכירו, כשם שהזכירו במשפטים — „ולא ילין חלב חגי עד בקר" (כ"ג י"ח). ואילו התכוון רק ל„בשר" היה מזכיר בו ענין אכילה, כשם שהזכיר בפרשת בא בקשר לאיסור נותר: „ואכלו את הבשר בלילה הזה... ולא תותירו ממנו עד בקר" (יב ח—י).

אמנם רש"י פירש שם, כפי שהבאנו לעיל שאיסור הלנת אמורים למד מהכתוב במשפטים. ולפי זה הכתוב בכי תשא דן לדבריו רק בבשר כאמור.

ג

מהאמור לעיל מתברר, שלפי דעת הגמרא הכתוב במשפטים ולא ילין חלב חגי עד בקר מדבר בחגיגת ט"ו. דברים אלה אמר בפירוש רב כהנא בפסחים עא ע"א וכן משתמע כפי שהסברנו מדבריו בפסחים כט ע"ב. ואין אנו מוצאים בגמרא דילן דיעה נוגדת זאת.

7 עיין ההסבר ב, כתב וקבלה" שזבח חג הפסח פירושו מאכל חג הפסח, וכל מאכל סעודה נקרא בשם זבח. ומדלא כתוב „חלב" כמו במשפטים וגם אינו משתמש בלשון אכילה משמע לגמרא שגם אוסר על אימורין.

לפי זה הקשה במשנה למלך (ה' קרבן פסח פ"א ה"ז) על הרמב"ם, אשר במיוחד בספר המצוות שלו ובמנין המצוות מיחס לא רק את הכתוב בכי תשא אלא גם את הכתוב במשפטים לאמורי קרבן פסח. בעל משנה למלך נדחק הרבה לתרץ דברי הרמב"ם ויסוד דבריו הוא, שבסמ"ג גרס בדברי רב ספרא ור' אבהו לפיהם איסור הלגת אמורי פסח נאמר בקרבן פסח ששחטו ביי"ד שחל בשבת לא כנגמרא לפנינו. לפנינו מובא כיסוד להסבר זה הכתוב בפרשת כי תשא לא ילין לבקר וכן חג הפסח, לעומת זאת בסמ"ג מובא בהקשר זה ובסם הגמרא הכתוב במשפטים לא ילין חלב חגי עד בקר. לפי זה חולק רב ספרא על רב כהנא. לרב כהנא כתוב זה מדבר בחגיגת ט"ו, לעומת זאת רב ספרא — לגירסת הסמ"ג — סובר שכתוב זה מדבר בקרבן פסח. והרמב"ם פסק כוותיה.⁸

אך נראה ויש עוד לתרץ על פי דברי המאירי (לפסחים ע ע"א, עמ' ש"א במהדורת ר' יוסף קליין, ירושלים תשכ"ד). המאירי אומר שם, שגם אמורי שלמים הנאכלים לשני ימים ולילה גפסלין בלינת הלילה הראשון, ממה שנאמר בקרבן הפסח לא ילין חלב חגי, ומאחר שהוציאו בליטון חג אף החגיגה בכלל, אע"פ שנאכלת לשני ימים ולילה אחד הוא הדין לכל האמורין. הרי שלמאירי כתוב זה שבכי תשא בפסחו דן בקרבן פסח — וכדברי הרמב"ם — ומה ידון בו רב כהנא גם דיני הלגה דחגיגה זה נלמד מייחוד הלשון „חגי". ואין הכרח לאמר שהיתה לרמב"ם גירסא אחרת מאשר זו שלפנינו.

בקשר לאמורי שאר הקרבנות מפורט ברש"י על התורה בפרשת כי תשא : ומכאן אתה למד לכל הקטר חלבים ואכרים ; לעומת זאת תוספות (פסחים עא ע"א ד"ה מנין) אומרים שמלא ילין חלב חגי הכתוב במשפטים והדן בחגיגה נפקא בכל האמורין.

הרמב"ם מונה מצות לא תעשה אחת לאיסור כל ילין באמורי הפסח ואומר שהאזהרה בענין זה נכפלה. לעומת זאת להאומרים שהכתוב בכי תשא דן בחגיגת ט"ו דוקא ראוי שימנה במנין המצוות שתי מצוות לא תעשה נפרדות, האחת : איסור להלין אמורי קרבן פסח, השניה : איסור להלין אמורי חגיגת ט"ו — שממנה נלמד לשאר קרבנות. (כשם שהרמב"ם כונה בנפרד את האיסור להותיר מבשר פסח ראשון, מבשר פסח שני, מבשר חגיגת י"ד בניסן, מבשר קרבן תודה).

ד

למפרש ששני הכתובים כלומר „ולא תותירו ממנו עד בקר" ו„לא ילין עד בקר זבח חג הפסח" שניהם מדברים בבשר פסח דורות מקשה „מלא הרועים" ^{טו} היאך נחשב לאו זה דנותר לאו הניתק לעשה, הרי אין עשה אחד מנתק שני לאו-בתמורה שנאמר בה (ויקרא כו י) „לא יחליפנו ולא ימיר אתו" אין העשה האחד „והיה הוא ותמורתו יהי קדש" מנתק את שני הלאוים שאין עשה אחד מנתק תרי לאוין ואין זה נחשב ללאו הניתק לעשה. ומחרץ שלא נאמר שאין עשה אחד מנתק

8 ועיין מה שדנו בדבריו בפני יהושע בלקוטים לפסחים, בצ"ח ובשפת אמת.

9 עיין מל"מ ה' ק"פ פ"א ה"ו.

10 הגהות מלא הרועים פסחים סג ע"ב. ועיין בספר „מלא הרועים" ערך לאו הניתק לעשה.

שני לאוים אלא אם הלאוים סמוכים זה לזה, אבל אם הלאוים נפרדים מנתקם עשה אחד. על כן מנתק עשה ד, והנותר ממנו עד בקר את שני הלאוים.
ויש בזה עוד דברים.

לדעה המפרשת את הפסוק, ולא ילין לבקר זבח חג הפסח על איסור הלנת הבשר נשאלה השאלה לשם מה בא כתוב זה אחרי שכבר נאמר, לא תותירו ממנו עד בקר. חדש במשנה למלך¹⁰ שפסוק, לא תותירו מיירי בפסח מצרים, והכתוב שלנו מיירי בפסח דורות. והוסיף שעל כן רש"י המפרש בפירושו לתורה את הכתוב, ולא ילין לבקר זבח חג הפסח לאמורים, מפרש בסוף פרשת ראה (ט"ז ד') את האמור שם, ולא ילין מן הבשר אשר תזבח בערב ביום הראשון לבקר שהוא מתייחס לפסח דורות בנגוד ל, לא תותירו. ואכן נאמר בתוספתא פסחים סוף פ"ח: פסח מצרים נאמר בו ולא תותירו ממנו עד בקר פסח דורות כיוצא בו. לפי זה היה עלינו בעצם לאמר שבקרבן פסח לדורות אין הלאו דנותר נתק לעשה שהרי הכתוב, והנותר ממנו עד בקר באש תשרפו נאמר רק בקשר לפסח מצרים.

אך לאמתו של דבר מצאנו עוד כתוב המצוה על שריפת הנותר והוא בפ' צו (ו' י"ז). שם נאמר בקרבן תודה: , והנותר מבשר הזבח ביום השלישי באש ישרף"¹². והנה הרמב"ם אינו מונה מצות עשה בשריפת נותר בקשר לקרבן פסח האמור בפרשת בא, אלא מונה אותה מצות עשה בקשר לכתוב בצו באמרו¹³, מצוה צ"א היא שצוה לשרוף נותר והוא אמרו יתברך והנותר מבשר הזבח באש ישרף. לפי זה הכתוב הכולל של שריפת נותר הוא האמור בפרשת צו ויש עוד כתובים בענין זה, בקרבן פסח בפרשת בא, לאומרים שמדובר שם בפסח דורות, ובקדושים בקשר לשלמים. מכל הלין יוצא לנו שאינו ניתק לעשה אלא הלאו של נותר דבשר, אבל הלאו של נותר דאמורים איננו ניתק לעשה. וכן יש לציין מלשון הרמב"ם שכתב במניח אמורים שאינו לוקה, לפי שאין בו מעשה" (קרבן פסח פ"א ה"ז) ובנותר דבשר כתב, ואינו לוקה, על לאו זה שהרי ניתק לעשה" (שם פ"י ה"א).
ואף שנותר דאמורין נזכר לפי הרמב"ם רק בקרבן פסח, הוא הדין לשאר אמורין ולשאר קרבנות כדברי, ספר החינוך" (מצוה צא)¹⁴.

11 עיין בהזקוני למשפטים כג יח, אלא שהוא מיחס גם הכתוב משפטים וגם הכתוב בבא לאמורים, בבא לפסח מצרים ובמשפטים לפסח דורות.

12 מ"ע זו נאמרה בקרבן שלמים בפ' קדשים (יט ו).

13 סה"מ מ"ע. ועיין גם ה' פסולי המוקדשים פי"ט ה"א: וכן הנותר מצות עשה לשרפו שנאמר והנותר מבשר הזבח ביום השלישי באש ישרף. ומונה מ"ע דשריפת נותר בה' פסולי המוקדשין בראשם, ואינו מונה מ"ע דשריפת נותר בה' קרבן פסח. --

14 ועיין אצל הגר"ח הלר זצ"ל בשה"מ מל"ת קטז בהערות.

ספקו של האדמו"ר הרא"מ מגור זצ"ל על הרואה נר חנוכה בליל שבת

ב„המעין“ (טבת תשל"א) מצטט הרב ח. ז. גרוסברג שליט"א את ספקו של האדמו"ר הרא"מ מגור זצוק"ל הנדפס בספר „מכתבי תורה“ (שהוצאתי לאור עם הערותי) מכתב י"ג, אם הרואה נר חנוכה אחר קבלת שבת יכול לברך ברכת שעשה נסים ככל רואה נר חנוכה, ומוסיף הוא להסתפק האם נאמר דהרואה יכול לברך בלילה יש לומר דרק בלילה יכול לברך וביום לא יברך. ועל זה כותב הרב גרוסברג שליט"א שהדבר מבואר בפמ"ג או"ח סי' תרע"ט הכותב שמי שקיבל שבת לפני הדלקת נר חנוכה וצריך האחר ידליק עבורו יכול לברך ברכת שעשה נסים ושהתינו דהוי כמו רואה נר חנוכה, ומבואר דהרואה יכול לברך גם אחר קבלת שבת ואינו צריך לחכות עד הלילה.

לפי עני"ד אין דברי הפמ"ג ענין לספקו של האדמו"ר מגור זצוק"ל. בהערותי לספר בארתי את הספקות כך: יש סברא לומר דאין הרואה יכול לברך אחר זמן קבלת שבת מפני שרק בזמן הדלקה תקנו חז"ל שגם הרואה יכול לברך, אבל בזמן שכבר אסור להדליק גם הרואה אינו יכול לברך. אבל יש לומר גם סברא לאיך גיטא, כיון שזמן המצוה הוא גם לאחר קבלת שבת שהרי צריך לתת שמן בנר כדי שידלק חצי שעה בתוך הלילה, נמצא שאף שאי אפשר להדליק אבל הנר הוא נר מצוה של חנוכה ולכן יוכל הרואה לברך. ולפי הצד השני יש להוסיף ולהסתפק כיון שעיקר מצוה נר חנוכה היא בלילה, אלא שבלייל שבת הקדימו חז"ל את זמן ההדלקה מפני ההכרח, ויש לומר דזה הקדימו רק לענין ההדלקה שאי אפשר לעשותה בשבת, אבל הרואה שעל ראיתו הוא מברך, יתכן שלגבי העמידו חז"ל דבריהם על עיקר הדין ורק בלילה מותר לו לברך.

הפמ"ג מדבר ממי שקיבל עליו שבת לפני הזמן המתוייב מצד דין תוספת שבת ובזמן ההוא מותר עדיין למי שלא קיבל שבת להדליק נר חנוכה וכיון שזמן זה הוא זמן הדלקה לכל העולם סובר הפמ"ג דהרואה יכול לברך. וספקו של האדמו"ר זצוק"ל הוא דוקא לאחר זמן קבלת שבת המתוייב מצד דין תוספת שבת שאז אסור לאף אחד להדליק ובאופן כזה יש להסתפק אם הרואה יכול לברך כיון שעכשיו אין זה זמן הדלקה לאף אחד.

מובן שגם הספק השני הקצור בספק הראשון חל על אותו הזמן. שאם נאמר שהרואה יכול לברך אף בלילה למרות שאין זה זמן הדלקה, יש לומר דרק בלילה יוכל לברך מפני שאז הוא עיקר דין הדלקת נר חנוכה. וזה בא להוציא את הזמן שבין קבלת שבת המהוייבת מעיקר הדין ובין הלילה, שזמן זה אינו זמן הדלקה לאף אדם וגם לא עיקר זמן נ"ח שהוא בלילה, אבל היחיד שקיבל עליו שבת לפני הזמן המהוייב ספיר יוכל לברך אז בתורת רואה (לכרות שגם בלילה יוכל לברך לפי צד אחד של הספק השני) מפני שעכשיו הוא זמן הדלקה לכולי עלמא, וכמו שהמדליק מברך כך הרואה (לכרות שהוא עצמו אינו יכול להדליק) יכול לברך.

אמנם הי' מקום לומר שספיקו (הראשון) של האדמו"ר זצוק"ל הוא גם ברואה
לאחר קבלת שבת שקיבל היחיד על עצמו, כיון שסוף סוף אותו יחיד אינו יכול
להדליק ומכיון שכך גם אינו יכול לברך בתורת רואה. וגם ספק זה אין לפושטו
מדברי הפמ"ג, שהרי הפמ"ג אינו מדבר מרואה גרידא, אלא ממי שמדליקין עבורו
(וזה עדיף משליחות כמו שכתב הפמ"ג ס), ומסתבר שאין דינו כרואה ממש, שהרי
לא התנה הפמ"ג ואמר דיברך אחר הדלקה אלא סתם הדברים דכמו בכל הדלקת
ג"ח מברכין קודם ההדלקה כך במקרה שלו יברך מי שמדליקין עבורו קודם ההדלקה.
ומה שכתב הפמ"ג דיברך כמו ברואה אין כוונתו שדינו כרואה ממש, אלא כשם
שהרואה מברך בודאי שגם במקרה שלו יכולים לברך (וכמו שמעתיק המשנ"ב
את דברי הפמ"ג, „דלא גרע מרואה“). ובאופן כזה אף אי גימא דסתם אדם שקיבל
שבת לפני הזמן המחוייב אינו יכול לברך בתורת רואה כיון שלגבי זמן זה אינו
זמן הדלקה, מכל מקום מי שמברך על מה שמדליקין עבורו, בודאי יכול לברך שהרי
על ההדלקה הוא מברך ולא על הראי, וההדלקה הרי געשית עתה וסוף סוף עלי'
הוא מברך ולא על ראייתו.

אבל באמת נראה שאי אפשר לומר כך, כי אם האדמו"ר זצוק"ל מסתפק גם
ברואה אחר קבלת שבת שקיבל על עצמו לפני זמן החיוב, אין לצדד ולומר דאז
אי אפשר לברך כיון שלגבי אותו יחיד אין הזמן זמן הדלקה. שהרי עכ"פ יכול
אותו יחיד לבקש ממישהו שידליק עבורו ויוכל לברך ברכת שעשה נסים כדברי
הפמ"ג, וא"כ מטעם זה עצמו יחשב הזמן זמן הדלקה לגבי אותו יחיד ויוכל לברך
גם בתורת רואה. ולכן צריך לומר כמו שכתבתי שספיקו של האדמו"ר זצוק"ל הוא
דוקא ברואה לאחר קבלת שבת המחוייבת מעיקר הדין, ואין זה ענין לדברי הפמ"ג.

אתה בחרתנו מכל העמיט וכו' ורוממתנו מכל הלשונות (מתוך תפילת החג)
ויש לדקדק כיון שכבר אמר אתה בחרתנו מכל העמים, מה זה שאמר ורוממתנו מכל
הלשונות. ופירש רבינו שמחה בונם זי"ע מפרשיסחא כי כל המעלות שבעולם יכולים בני
אדם לפרט בלשונם, ויש לשון יותר מבואר מלשון אחר שיש יותר חיבורים בו. אבל
מעלות ישראל דהוא חד עם קוב"ה כביכול, הוא מרומם מכל הלשונות עד שאי אפשר
בשום אומה ולשון לפרט ולפרש מעלות ישראל הקדושים. וזה שאמר ורוממתנו מכל
הלשונות, שאין לשון שבעולם שיוכל לומר ולבאר מעלות ישראל.

(רמתי' צופים מאת הצדיק מוה"ר שמואל משינאווי)

בעיית הפליטים

הציבור הישראלי מחולק לשני מחנות לגבי הסכסוך בין ישראל לארצות ערב. יש סוברים שאין לותר על אף שעל אדמה, ואילו אחרים סוברים שיש צורך ליתורים בענין השטחים כדי להגיע לשלום עם העולם הערבי. גם החוגים המוכנים ליתורים ומסכימים לנסיגה עד ל„גבולות מוכרים ובטוחים“ מתקשים להגשים המדיניות הזאת, בעקבות העקשנות הערבית המסורתית המנסה לנצל כל גכונות ליתורים כדי לסחוט ויתורים נוספים ממדינת ישראל. ב„המעין“ חשתי תשל"א (עמ' 55—56) הדגשנו כבר שגם אם אין אפשרות ליתורים מחשש מוצדק מפני חביעות חדשות, אין להתעלם מהעקרון היסודי שמלחמה בלתי פוסקת עבור ארץ ישראל השלמה אינה מטרת שובנו לארץ ישראל. תפקידנו להקים ישוב יהודי במלוא מובן המלה בארץ ישראל, ואילו המטרה של „אף שעל אדמה“ אינה אלא סיסמה חדשה, אשר איננה יונקת ממקור תורתי.

ארצות ערב מדגישות בלי הרף את בעיית הפליטים הערבים היושבים בירדן, רצועת עזה ובמחנות רבים ביהודה ושומרון. ארצות ערב דורשות באמצעות כל שופרות התעמולה שלהן להחזיר את הפליטים האלה לארץ ישראל. בלי החזרת זכויות הפליטים — כך הם אומרים — אין להגיע להסדר עם מדינת ישראל.

למדינת ישראל יש בעיית פליטים כפולה — הפליטים הערבים במחנות הפליטים וגם התושבים הערבים ביהודה ושומרון, במשולש ובנצרת וכו'. משום מה אין היהדות הנאמנה נוקטת עמדה לגבי בעיית הפליטים. ויותר מזה: גם חלק גיכר מהחוגים הדוגלים בשיטת „אף שעל אדמה“ אינם נוקטים עמדה ברורה כלפי בעיית הפליטים. דומני, שדוקא בבעיה אנושית חמורה זו, ישנה תשובה ברורה במקורות התורה והמסורה. יש איסור מן התורה להשאיר גוים בארץ ישראל, ואף שיש מחלוקת על הקף איסור זה ועל איזה גוים חל האיסור — אין להתעלם מהיסוד שבאיסור „לא ישבו בארצך“ (שמות כג, לג) המובא ברמב"ם בהל' עבודת כוכבים פרק י' הלכה ו: „אבל בזמן יסוד ישראל תקיפה עליהם אסור לנו להניח עובדי כוכבים בינינו“.

הבעיה של מאות אלפי ערבים בארץ ישראל היא בעיה חמורה עד מאוד, וחומרמה עולה על העקרון החדש של „אף שעל אדמה“. האם אין להעדיף חצי רצועת עזה בלי ערבים על כל הרצועה עם כמה מאות אלפי ערבים? האם לפי מצות כיבוש הארץ אין להעדיף חלק מיהודה ושומרון בלי ערבים ועם אפשרות של ישוב יהודי פעיל על כיבוש כל יהודה ושומרון עם מאות אלפי ערבים המהווים מכשול רציני להתישבות יהודית גדולה?

כיבוש הארץ לפי דיני התורה אינו נגמר בכיבוש הצבאי. למצות ישוב ארץ ישראל יש הגדרה ברורה: כיבוש, גירוש הגוים והתישבות. כיבוש גירדא אינו אלא התחלת המצוה, ואילו בכיבוש וגירוש התושבים הנורים עדיין אין מקיימים את המצוה. רק התישבות פעילה — ולא כיבוש צבאי — מהווה קיום מצות ישוב ארץ ישראל, כמבואר בדברי הרמב"ן, בהוספה ד' למצות עשה שבספר המצות להרמב"ם.

יש מקום לחשש שהעדרה של תביעה ברורה לפינוי ערבים יתנקם בנו בעתיד הלא רחוק. לאט לאט חודרת בעולם הגדול התביעה הישראלית לגבולות מוכרים ובטוחים, אבל טרם השמענו זכותנו לארץ ישראל עבור עם ישראל, כלומר ארץ ישראל שיש בה רוב מחלט לתושבים היהודים. אמנם מזכירה התורה את הגר תושב אשר יושב בארץ ישראל, אבל הכוונה למיעוט של גרי תושב, אשר הגדרתם נמסרה בתורה שבעל פה, ואילו קבלת גרי תושב תלויה ביוזבל.

בתום מלחמת עולם השנייה קבלה פולין חלקים נכבדים ממזרח גרמניה. פולין גרשה משם מיליוני גרמנים והושיבה במקומם אזרחים פולניים. העולם השלים עם התפשטות זו, אף שהיה מדובר שם בהתיישבות פולנית במקום שמעולם לא היה שייך לפולין. אם אנו נרצה ברצינות גבולות מוכרים ובטוחים, מחויבים אנו לתבוע פינוי ערבים מכמה שטחים. דיון בסוגיה זו נראה לי הרבה יותר חשוב מהדיבורים על „אף שעל אדמה“. דגל ישראל על כל מדבר סיני פחות חשוב מהתיישבות יהודית ברצועת עזה ובחברון. לא תהכן התיישבות ישראלית ברצועה ובחברון בלי פנוי הערבים משם. אין להתעלם מהבעיה האנושית שבכל גירוש, אבל נעשה שקר לנפשנו אם לא נגיד דברים ברורים גם כלפי פנים וגם כלפי חוץ.

לא רק ארצות ערב אחדות כמו סעודיה ועירק מסוגלות לקלוט ערבים רבים, אלא גם ארצות אחרות כמו קנדה ואוסטרליה מוכנות לקבל עשרות אלפי ערבים. כמובן שאין „המעין“ הבמה המתאימה לדון בבעיה זו מכל צדדיה. זאת בעיה אנושית לא קלה, במיוחד עבור עם ישראל שסבל כה רבות מהגירות מארץ לארץ ומממלכה לעם אחר. אך יש מקום לתמיהה על היהדות הדתית אשר איננה מפנה תשומת לב לבעיה זו, שבעיקרה משולב בה צד הלכתי-דתית.

מעשי האבות סימן לבנים — ולאברהם אמרה שרה: „גרש האמה הזאת ואת בנה, כי לא יירש בן האמה הזאת עם יצחק“ (בראשית כא, י), והקב"ה אמר לאברהם לעשות כדברי שרה. האם אין כאן רמז שלעתיד לבוא מוכרח זרעו של שרה לגרש את בני ישמעאל? אבל לא כל המפרשים ראו בגירוש ישמעאל צד חיובי. הרמב"ן ראה חטא בעינוי הגר ע"י שרה עוד לפני לידת ישמעאל: „חטאה אמנו בענוי הזה וגם אברהם בהניחו לעשות כן ושמע ה' אל עניה ונתן לה בן שיהא פרא אדם לענות זרע אברהם ושרה בכל מיני הענוי“ (רמב"ן, בראשית טז, ו). אין להשוות עינוי ללא צורך עם קיום גירוש בהסכמת ה' אחרי לידת יצחק, אך רבינו יעקב בעל הטורים ממשיך את דברי המוסר של הרמב"ן, ולפי דעתו גם גירוש הגר וישמעאל גרם לעונש על זרעה של שרה: „ובשביל שגרשה שרה להגר מביתה, נענשה ונשתעבדו בניה והוצרכו להתגרש משם [ממצרים]“. פירושו זה של בעל הטורים על גירוש הגר וישמעאל בהסכמתו של הקב"ה מעיד על הבעיה החמורה הזאת של גירוש ישמעאל או זרעו.

אין שום צורך והצדקה להחזיר שנאה כלפי הפליטים הערבים. אמנם יש ביניהם בנים ובני בנים של רוצחים רצחו יהודים רבים מתוך שמחת השנאה והרצח, אבל אל לנו ללמד מהם. מאידך יש להדגיש ביתר שאת כלפי אומות העולם את זכותנו לארץ ישראל יהודית, ארץ ישראל אשר יש בה רוב מחלט לעם ישראל. י.ע.

מכתבים למערכת

בגליון תשרי ש. ז. הופיע מאמר „מצדה או יבנה וחכמיה ז“. מצאתי לנחוצ
להעיר מספר הערות.

א. הנושא העומד היום לדיון אינו א"י קטנה בשלווה, או א"י רחבת ידים תוך
מאבק מתמיד, אלא א"י קטנה תוך הפיכת רוב מרכזיה העירוניים לישובי ספר
הנמצאים בטווח קטיוכות ותותחי ארץ, וסיכון קיומה ע"י צבאות החוגים על גבולות
משוללי אפשרות הגנה, או א"י רחבה תוך שקט יחסי והרחקת כל פעילות צבאית,
סדירה או טירוריסטית, מישובים אורחים, לקוים צבאיים. על כן לא רק שטחי א"י,
אלא אפ"י שטחים שודאי אינם חלקים מא"י, יש חיוב בטחוני למנוע אותם מדי
אויבנו, וממילא חיוב דיני של וגשמרתם לנפשותיכם מאד מאד. הערכת המצב
והמסקנות האמורות אינם דעתי בלבד, אלא דעת רוב מומחי הבטחון והמדיניות
במדינה.

ב. אף לו היתה הבעיה כפי שתיאר אותה הכותב הנכבד, טוב, בלא להתייחס
לעצם הבעיה, אין הנידון דומה כלל לראיה. השאלה אם במצב אחד, במקום של
הפסד בטוח, יש להסדיר כניעה ועל ידי כן לגסות להשיג „הצלה פורתא“ (ראה
גמרא גיטין נו ב) — לבקש את יבנה וחכמיה; או להלחם עד הסוף המר, עד טיפת
הדם האחרונה — מצדה, שאלה זו חוזרת במשך כל ההיסטורי העולמית, וקיימת
אף בימינו. אולם מצבנו ב"ה רחוק מאבוד, ואין אנו זקוקים לכניעה, אדרבא אנר
המנצחים בחסדי ד' האזור ישראל גבורה ונותן לנו כח לעשות חיל. אצלנו הכול
רק שאלה של מחיר, אמנם מחיר יקר של טובי בנינו, אבל בכל אופן מחיר הניצחון
ולא ח"ו מחיר הכשלון, ועל כן אין לרמות מצב זה לשאלת יבנה וחכמיה או מצדה.
ג. אין בש"ס הכרע לבעיית צדקת מעשהו של ריב"ז, או הכרע נגד מעשה
מצדה. להיפך, בגמרא גיטין (ס) מוצאים אנו בשם רבי עקיבא ו"א רב יוסף
ביקורת על התנהגותו של ריב"ז. הבעיה של „חירות או מוות“ או „הצלה פורתא“
לא הוכרעה במשך כל הדורות, וכנראה יש קיום לכתי היטיבות בהתאם לנסיבות. על
כן ודאי שאין ללמוד מן הסתום על המפורט.

ד. בעיית החזרת השטחים היא בעיה הלכתית, וממילא נתונה לפסיקתם של
רבנים מתוך מקורות הלכתיים ודיק משפטי, אשר דברי קודשו של „אביהן של
ישראל“ (כפי שכונה בשאג"א ושב"ה"א) הרמב"ן בספר המצוות, הית כיוש א"י
וישובו מ"ע דאוריתא ישמשו לה בסיס, ואין הדבר מן הראוי להכריע בה במאמרים
עיתוניים משוללי יסוד דיני.

בכבוד רב,
יהושע א. מ"מא"י
ירושלים, שכונת בית זגן

יונה עמנואל

אוצר מפרשי התלמוד

אוצר מפרשי התלמוד. כרך א: בבא מציעא, פרק א.
נערך על ידי הרב שמואל קיבלביץ, הרב יוסף בוקסבוים
והרב אברהם קבלקין. הוצאת מכון ירושלים. תשל"א.

א.

נפל דבר בישראל. ביוזמתו של בן חורה צעיר ונמרץ הוקם מפעל אדיר, שיש לראות בו הגשמתו של אידיאל תורני עתיק יומין: לאסוף לפונדק אחד את כל גדולי ישראל, מפרשי התלמוד מדור דור. אפילו למדן מופלג הלן באוהלה של תורה אינו יודע כמה מאות מפרשים עמלו בהבנת הגמרא ואף זכו לכתוב את פירושים. מאות ספרים נדפסו, ואילו חיבורים רבים נשארו בכתב יד, אך נשארו לפליטה בספריות או בידי צאצאי המחברים. מכירים אנו את מפרשי הש"ס הגדולים, בין מתקופת הראשונים בין מתקופת האחרונים, אבל נוסף לאלופי התורה שבכל דור, קמו עוד מפרשים רבים, ביניהם מפרשים יותר ידועים ואף כמעט בלתי ידועים, אשר העשירו את הש"ס בפירושים ובביאורים חשובים. אולם יש להודות שלא כל דבר שנכתב ושנדפס יש לו ערך למודי, אבל אין לתאר כלל את העושר התורני הגדול הטמון במאות ספרים. פירושים, קושיות ותירוצים לאלפים נמצאים גם בספרי שאלות ותשובות, כלומר בספרים אשר עיקר מטרתם אינו לפרש את הגמרא או לחדש חידושים בהבנת הסוגיה, אך בתוך בירור השאלה וליבונה ענו גדולי ישראל לא רק לשאלה אלא גם עמלו וטרחו בהבנת סוגיה מסוימת והציעו פירושים חדשים. כל זה מפורז באלפי ספרים, ספרי מפרשי הש"ס וספרי שאלות ותשובות, ואילו בן תורה הלומד גמרא אין לו שום אפשרות לגשת לאוצר האגדי של פירושים וביירוים באותה סוגיה אשר הוא לומד כעת. להנות מאוצר מפרשי התלמוד היה עד עכשיו זכותם הבלעדית של גדולי התורה, למדנים מופלגים. הם, אבל רק הם, ידעו את הפירוש היפה של השאגת אריה בסוגיה זו, את קושיתו של הנודע ביהודה בשו"ת שלו ואת הסברו של החתם סופר. רבים בדורות האחרונים אשר נפשם חשקה בתורה הצטערו על כך שנבצר מהם לגשת לאוצר התורני האדיר שבספריהם של גדולי הראשונים והאחרונים. אמנם נכתבו פירושים רבים, „על הדף“ כלומר לפי סדר המסכתות וכל בן תורה יכול ללמוד את פירושי הרשב"א או את בירורי ה„פני יהושע“, אבל אין קץ לקושיות המתעוררות בלימוד הגמרא, ואילו הלומד מחפש לשוא בפירושים הידועים תירוץ לקושיתו. חברו בלימד מצא כאן כבר עילה לדחות את הקושיה שלא נזכרה במפרשים. לו היה קים ספר מקיף המביא — עד כמה שזה אפשר — את כל המפרשים שנכתבו עד עכשיו — היה ספר כזה מביא תועלת בלתי משוערת לכל בן תורה. הנה — קושיתו של הלומד הצעיר היא קושיתו של בעל נחפה בכסף או של רבינו יצחק אלחנן בשו"ת עין יצחק, והנה, בספר כמעט

בלתי ידוע גדון כבר קושי מסוים שבסוגיה ומפנה את הלמדן הנבוך לסוגיה אחרת בש"ס, לאיזה רשב"א במסכתא אחרת, אשר עוור לו בהבנת הסוגיה כאן ו... ספר כזה אשר מרכז בתוכו את כל הפירושים, הוא חלמו של כל למדן. האם יש אפשרות להגשים הלום זה? התשובה לשאלה זו נתנו כמה תלמידי חכמים צעירים באופן מעשי ביותר. ביוזמתו הברוכה של הרב יוסף בוקסבוים נ"י התאספו בני תורה אחדים ו... נגשו לעבודה. הם החליטו להתחיל במסכתא, "ישיבתית" מובהקת, מסכת בבא מציעא, והגה, אחרי זמן קצר הפתיעו אברכים אלה את כל ציבור לומדי התורה בישראל בהופעתו של הכרך הראשון. כל מי שרואה את הכרך הראשון המסואר של יותר מארבע מאות עמודים עומד מופתע מהעבודה הכבירה הזאת. איך עשו זאת? איך הספיקו לעבור על מאות ספרים ולסדר בסדר מופתי את פירושיהם של גדולי ישראל על עשרים דפים הראשונים של מסכת בבא מציעא? ולעבודה ברוכה זו קדמה עבודת הכנה ענקית. היוזמים התחילו את עבודתם בחיפוש אחרי ספרים עם פירושים על מסכת בבא מציעא ומצאו יותר משיש מאות (!) ספרים עם פירושים, "על הדף", כלומר פירושים לפי דפי המסכתא. נוסף לכך חפשו היוזמים במאות ספרי שאלות ותשובות ורשמו את חידושיהם למסכתא זו. עם גמר עבודת ריכוז החומר נגשו לעבודה הקשה ביותר: הכנת כל החומר הענקי הזה לדפוס, כמובן אין אפשרות להביא כל קושיה וכל פירוש כלשון המחבר, במיוחד שקושיה מסוימת נמצאת בספרים שונים ואילו בתירוץ ישנם טוב מחברים אחרים, כל מחבר בצורת לשונו והסברו המיוחד, כאשר לפעמים התירוצים שווים או דומים ואילו לפעמים התירוצים שונים מאד, אך הצד השווה ביניהם: תורה היא ותורה צריכה לימדה. אין לתאר את הקשיים שבהכנת החומר הרב לגוף אחד: אוצר מפרשי התלמוד. אבל היוזמים הרב יוסף בוקסבוים, הרב שמואל קיבלביץ והרב אברהם קבלקין התגברו, טרחו והצליחו. איך הצליחו? לכותב הטורים אין תשובה, אם לא הרצון החזק, למדנות ובקיאות

1 ריכוז החומר אינו דבר חדש ונעשה בדרך כלל בשני מיטורים: א' ריכוז לפי ערכים כמו יד מלאכי, פחד יצחק, שדי חמד, אנציקלופדיה תלמודית ועוד חיבורים יותר מצומצמים כמו סוף נבחר, מלא הרועים; ב' ריכוז לפי סדר הש"ס, כמו שיטה מקובצת. בתקופות יותר מאוחרות הלכו יותר בריכוז לפי ערכים, אך בגליון הש"ס של רבי עקיבא איגר ישנם מראי מקומות רבים לספרי שו"ת הדנים בדברי הסוגיה. בדרך זו הלך גם בנו, רבי שלמה איגר בגליון מהרש"א שנדפס בש"ס וילנא.

בדור הקודם זכה הגאון הרב שמואל יצחק הילמן זצ"ל. חותנו של הרב יצחק הלוי הרצוג זצ"ל, ועשה גדולות בריכוז אלפי מראי מקומות לפירושים נוספים ושו"ת בספריו "אור הישר" על מסכתות רבות בבבלי וירושלמי. ספרי "אור הישר" מלאים חידושים ובידורים לפי סדר הש"ס, אבל נוסף לכך ישנם שם מ"מ לעיונים בספרי ראשונים ואחרונים בדברי הגמרא, פירש"י והוספות וגם בפסקי הרמב"ם. צורה חדשה של ריכוז החומר והסברים חשובים נמצאת ב"משנת יוסף" על מסכת שביעית מאת הרב יוסף ליברמן שליט"א. בקרוב יופיע החלק הרביעי — החלק האחרון על מסכת שביעית. הליקוט היסודי ב"שיטות המפרשים" וב"תוספות אחרונים" בליווי הסברים ב"משנת יוסף" מהוים דוגמא למחברים אחרים להמשיך צורה יפה זו של ליקוט ופירוש, ביניהם ליקוט מספרים נדירים.

מפליאה והאמונה שאכן הדבר אפשרי. ועד פקידים ואמרכלים בעד ארץ ישראל בהולנד העמיד לרשות היוזמים בית ברובע היהודים בעיר העתיקה בירושלים ת"ו ובבית הזה הכינו אברכי, „מכון ירושלים“ את הכרך הראשון של אוצר מפרשי התלמוד. לא תקציבים גדולים עמדו לרשותו של „מכון ירושלים“ וגם לא מנגנון של פקידים ומנהלים. רבנים צעירים אחדים נגשו לעבודה, חוג המכון התרחב והצטרפו עוד אברכים משיבות וכוללים אחדים בירושלים — והעבודה נעשתה בצורה נפלאה. מוקדם מדי להעריך את חשיבות המפעל הכביר הזה. גדולה מאוד זכותם של הנחשונים הראשונים שהכינו כעת את היסוד המוצק להמשך העבודה. אין ספק בכך שעבודה תורנית כעין זו גותנת סיפוק רב לעוסקים בה, סיפוק של יצירה ובנין, סיפוק של ניצול מקסימלי של כוחות יצירה הטמונים בכל בן תורה, סיפוק של שותפות בבנין עדי עד של לימוד התורה בישראל. אין בדברים אלה ח"ו משום פגיעה באלפי לומדי תורה בישיבות וכוללים אשר אינם משתתפים במפעל תורני זה, ואין לטעון ח"ו שרק אנשי „מכון ירושלים“ עוסקים בהתמדה בבנין התורה, אבל אין להכחיש שאברכי „אוצר מפרשי התלמוד“ מצאו אפשרות חיובית ביותר לכוחות היצירה והבניה שבכל בן תורה.

תוכניות רבות בידי אנשי „מכון ירושלים“. בקרוב תפתחנה שלוחות של המכון בבני ברק ובתל אביב ובשלוחות אלו יתחילו להכין „אוצר מפרשי התלמוד“ למסכתות אחרות. כמו כן מתכוונן המכון להוציא כמה פירושים חשובים ביותר מגדולי האחרונים, שנשארו עד היום בכתב יד, וכנראה יצאו בקרוב בס"ד הכרכים הראשונים. ראשי „מכון ירושלים“ הוגים מפעל נוסף: לארגן קבוצה של תלמידי חכמים צעירים שיקימו בירושלים, בעיר העתיקה, מרכז ללימוד דיני בית המקדש ודיני קדשים ויאספו באופן שיטתי את כל החומר הרב הדרן בעיר הקודש והמקדש, דיני בית הבהירה ודיני קרבנות. אין צורך להדגיש את העיתוי והמקום המוצלח למפעל כזה.

כעת הופיע הכרך הראשון של אוצר מפרשי התלמוד, ובזה יצאו היוזמים עם תלמודם בידם לרשות הרבים. גופים שונים מתיחסים באהדה למפעל הכביר הזה, אחרי טראו את ראשית ביכורי עבודת המפעל. יש לקוות שממשלת ישראל והקרנות היהודיים לעידוד עבודות מחקריות יושיטו את מלוא עזרתם למכון ירושלים, כדי שראשי המכון יוכלו להמשיך בעבודתם החשובה, בלי שירבץ עליהם עול כספי כבד המכריח אותם להקדיש זמן ומרץ לכסוי התקציב. ואולי תמצא קבוצה של בעלי עסקים שיקימו ועד מרכזי לממן את מפעלי מכון ירושלים. דבר כזה אפשרי, ויקל בודאי על פעולות המכון בעתיד.

ב.

יחד עם הערכה כנה למכון ירושלים ופרי עבודתו, יש מקום להערות ביקורתיות אהדות. אין בביקורת משום צעקה על לשעבר, אלא משום תפלה לעתיד. „אוצר מפרשי התלמוד“ עומד כעת בראשית צעדיו ולכן מן הראוי להביע באופן גלוי הערות אחדות, הצעות אחדות שיש לתת עליהן את המחשבה. דומני שהכרך הראשון לוקה ביתר ובחסר. ביתר כיצד? כוונת אוצר מפרשי התלמוד אינה להביא את כל דברי הראשונים,

אלא אם כן דבריהם נדונים בספרים אחרים. לכן אין לתת זכויות יתר לאותם מפרשים חדשים אשר כל בן ישיבה יכול לעיין בהם. בכל ישיבה שבה לומדים מסכת בבא מציעא מצויים חדושי רבי חיים מטעלו על מסכתא זו או חרשי רבי שמעון שקאפ או חדושי הגרנ"ט. במדה שיש בדבריהם לענות על קושיה מסוימת, יש מקום לצטטם, אבל למה להביאם כאשר יש בדבריהם חקירות חדשות או קושיות אשר לא נזכרו לפני כן בספריהם של מאות מפרשי הש"ס? גם אין צורך להרבות בהבאת חקירות חדשות של ראשי ישיבות ור"מים שליט"א בארץ ישראל אשר נדפסו בשנים האחרונות, אם לא ב„הערות“ שבסוף הגליון. יש לראות באור הנכון את חשיבותם של הסברים, חקירות וקושיות חדשות המובאות בספרים חדשים. יתכן שיש כאן מתנה יפה מראשי מכון ירושלים כלפי ראשי הישיבות ור"מים שליט"א שבדורנו, אבל יש להזהר מהגזמה, גם אם זה לטובת המכון.

והכרך הראשון לוקה גם בחסר.

בחסר כיצד? דרכים שונות ללימוד הסוגיה — הדרך של ליבון הסוגיה לאורכה ולרוחבה, בירור המושגים, חקירות ע"פ פירושי הראשונים, תירוצים לקושיה המפרשים וכו' — ויטנה גם דרך של עיון ביסודות ההלכתיים שבסוגיה ובדבר הראשונים והאחרונים, ליבון הלכתי ומיצוי היסוד ההלכתי בליבונן של הלכות אחרות. בדרך הראשונה מתרכזים בעיקר בתוך הסוגיה, הפוך בה הפוך בה, ואילו בדרך השנייה יש להתעמק בכללי ההלכה שבסוגיה, ביסודות הראשיים שבהלכה זו, לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא. ראשי מכון ירושלים הלכו עד עכשיו בעיקר בדרך הראשונה ורכזו באופן נפלא את כל הפירושים, החידושים והחקירות להבנת הסוגיה המפוררים באלפי ספרים.

אך יש הזנחה מסוימת כלפי הדרך השנייה. ואין פלא בדבר. בלימוד הישיבתי של היום מודגשת יותר ויותר הדרך הראשונה ואילו מעטים ההולכים בדרך השנייה. בפירושיהם של גדולי המפרשים נמצאים יסודות הלכתיים חשובים הקובעים כללי ההלכה הנדונה ואפילו יש בהם להכריע בדינים אחרים. לדוגמא יצינו דברי השיטה מקובצת בבא מציעא ה, ב"אם הרועה יוצא לרעות עם צאנוֹ הוא בכדה אחר אין עוברין על „לפני עור לא תתן מכסול“ אם נותנים לו עוד בהמות אחרות. שיטה זו היא שיטת הריטב"א והמאירי ועוד ראשונים. שיטה זו מובאת ב„אוצר מפרשי התלמוד“ עמ' ר"י ואף מובאה קושיתו של ה„דרכי דוד“, למה אין עבירה חדשה על כל בהמה נוספת. כאן הסרה הערה ששיטה זו נדונה בהקשר לשאלות הלכתיות רבות בדיני עבודה זרה, דיני שבת ועוד ועוד. כמובן שאין אפשרות להביא את כל הדיונים בספרי הפוסקים בעקבות שיטה זו, אבל גם אין להתעלם מכל המשמעות ההלכתית של שיטה זו, במיוחד הגם כיום מובאה שיטה זו כסניף להיתר, ראה כו"ת אגרות משה להרב משה פיינשטיין שליט"א, אורח חיים הלך ב' ס"ו פ"א אגב הרב פיינשטיין שליט"א דן גם על הקושיה הנ"ל של ה„דרכי דוד“ ומציע תירוץ ע"י ש. דוגמא אחרת: „והאמר רב פועל יכול לחזור בו אפילו בחצי היום... דכתיב כי לי בני ישראל עבדים עבדי הם (ויקרא כה, נה) ולא עבדים לעבדים.“ (בבא מציעא י, א). דברי רב הם יסוד בהלכות פועלים ודיונים רבים מספורים בספרי השאלות והתשובות בדין זה של פועל שיכול לחזור בו אפילו בחצי היום. ושוב: אין לדרוש שב„אוצר מפרשי התלמוד“ יוכנסו כל הדיונים בכל הג"ל, אבל למה לקצר כל כך.

בדיו זה? אין כאן ברור במשמעות ההלכתית של דברי רב ובדיוני הראשונים במסגרות ההלכתיות של דין יסודי זה, המהווה אבן פינה לכל הלכות פועלים לפי דיני תורה.²

כאשר הגמרא מביאה את הדין הזה יש לציין ב„אוצר המפרשים“ את ההסברים השונים לדין זה, אם זה גזרת הכתוב לכל מקרה כמו שמשמע מהריטב"א (מובא כאן בשיטה מקובצת), או אם זה דין הבא למנוע שהפועל יהיה כעבדו של המעביד (רבינו חננאל, מובא בשו"ת מהרי"ט יו"ד סי' ג). המהרי"ט הולך בעקבות רבינו חננאל בהסבירו את דברי רב ולכן שולל את הזכות לחזור בו בחצי היום אצל רב או מלמד אשר לוקחים רק שכר בטלה, ואצלם אין מקום לדין מיוחד זה הבא למנוע הפיכת הפועל לעבד. ועוד: דברי התוספות בסוגייתנו על דברי רב גדונים בשו"ת זרע אמת להרב ישמעאל הכהן, חלק ב' יו"ד סי' צו כדי להוכיח שמותר לפועל להתחייב מראש לוותר על זכותו זאת ואין זה נקרא מתנה על מה שכתוב בתורה.³

דברי רב גדונים גם בספרי החזון איש — ראה חזון איש חושן משפט, לקוטים סי' כ וחזון איש נשים, יבמות סי' קלד על דף מו, א ס"ק ז.
בחיבור יקר זה של אוצר מפרשי התלמוד יש גם מקום לציין את דיונו של בעל חות יאיר סי' קו אם הכלל הנ"ל של פועל יוכל לחזור בו וכו' שייך גם אצל נשים,⁴ ועוד עיונים הלכתיים בכללים הראשיים של דין זה, עיי"ש ובסי' ק"מ.
יש לציין גם את הדיון אם הכלל הנ"ל שייך אצל פועל העובד בבנין בית הכנסת, עיין שו"ת שואל ומשיב תליאתה, חלק ב' סי' סד שבכגון זה לא שייך החשש של עבד לעבדים, אך שם הכוונה כנראה למקרה שהפועל עובד ישר עבור הקהלה, ולא אצל קבלן פרטי.

בניגוד לקיצור הנ"ל, יש הרחבה בהבנת פירש"י באותו עמוד, ד"ה לא קנה שמדבריו משמע שאם המלוה עשה שליח לתפוס לבעל חוב במקום שחב לאחרים, מועילה תפיסתו. על דברי רש"י אלה מובאים עשרות הסברים על ששה טורים מלאים. יש מקום להחפזות על אוסף גדול זה של תירוצים על שיטת רש"י, אך

2 דברי רב מובאים בטור תלב וסם הסבר של רבינו שמואל סלנט. בטור תמא"ב מובאים דברי התוספות ד"ה יכול לחזור בו, ושם עיונים אחדים בדיון זה בעקבות דרוש וחידוש לרעק"א וקצות החושן סי' שלג ס"ק ו.

3 עיונים רבים בדיון זה ב„דיני עבודה במשפט העברי“ לד"ר ש' ורהפטיג, חלק ב, עמ' 667 ואילך, אך ראה מש"כ ב„המעין“ ניסן תש"ל עמ' 59–60. יתכן שב„אוצר מפרשי התלמוד“ יש לציין לעבודת ריכוז בספרים אחרים הדגים באותה סוגיה. כמו כן יש לציין כאשר כוונת ה„אוצר“ לדון במקום אחר בדיון מסוים. כך יש מקום לדון בבבא מציעא עו ביתר אריכות בדיון של רב, ואולי מכאן הקיצור ב„אוצר הפירושים“ לדף י.

4 בטעות צוין בכמה ספרים שלפי ה„חות יאיר“ אין דין זה שייך אצל נשים, ולמרבה הפלא כך גם ב„שדי חמד“ כללים, מערכת הפ"ה כלל ב בשם הרב מנחת זכרון בשם החות יאיר וכן ב„סדרס יוסף“ ויקרא כה, גה בשם החות יאיר — וראה מש"כ ב„המעין“ ניסן תש"ל עמ' 58, ובקובץ „לבב שלם“ (ירושלים תשל"א), עמ' 28–34.

מאידך זה מבליט את היחס של קיצור בעיון הלכתי בדברי הגמרא מול האריכות בפירש"י או בהבנה של תוספות קשה. אגב, במקורות להסברים בפירש"י זה יש להוסיף דברי מורי ורבי הגרש"ז אויערבך שליט"א ב, מעדני ארץ" חלק ב, פרק ד, הלכה א, ס"ק א (עמ' קיח), וראה גם שו"ת תירוש ויצהר להרב צבי יחזקאל מיכלזון וצ"ל סי' קכב, ס"ק א.

אין להסיק מביקורת זו שאין עיונים הלכתיים חשובים ויטוויים ב, אוצר מפרשי התלמוד". רבים הם הפירושים ההלכתיים המפורטים בספר חשוב זה בעקבות סוגיות קשות שבפרק ראשון של בבא מציעא, כגון אין שליח לדבר עבירה, מודה במקצת, לא תחמוד ועוד ועוד. בביאורים מקיפים הצליחו ראשי המכון לתת תמונה ברורה בשיטות הראשונים ואחרונים בדינים רבים. אך כאמור, יש מקום לשיפור בחדירה להבנה בהלכות מעשיות שבהיי התורה. היי עולם נטע בתוכנו וחיי התורה דורשים הארה מדברי רבינו יונה בדין לא תחמוד, אבל גם הארה בדיני פועלים בעקבות דברי רבותינו בפירסיהם ובפסקי דין המפורים בשו"ת רבים.

*

שאיפתם של ראשי מכון ירושלים להחזיר עטרה ליושנה. אין ספק בכך שבפרי עבודתם שעששו מראים לציבור החורני, מוכיחים היוזמים והעוסקים הנאמנים שאכן יצליחו בכך. החזרת עטרה ליושנה תהיה עוד יותר מושלמת אם יהיו גם היוצאים לפני המחנה ומקדישים בכל סוגיה תשומת לב גם לכללים הראשיים שבהלכות הנדונות כש"ס ובפירושי הראשונים והאחרונים. ללימוד התורה יש ערך עליון גם אם אין לו משמעות מעשית, אבל בדאי אין לנו לתלוש את הלימוד מהחיים המעשיים. להיפך. כמעט כל סוגיה יש לה משמעות הלכתית מעשית בתחום זה או אחר. גדולי ישראל שבכל דור, רבינו תם והריטב"א, החתם סופר ורבי ישראל מאיר הכהן בעל ה, חפץ חיים" למדו בישיבותיהם, "ללמוד וללמד, לשמור ולעשות" ובדרך זו הגיעו, לקיים את כל דברי תורתך באהבה". ,אוצר פירושי התלמוד" נוהג לנו האפשרות לחזור אל כל דברי התורה הזאת. חזרה ל כל דברי התורה, הבנת הסוגיה, קושיות ותירוצן משולב עם חדירה למשמעות ההלכתית ע"י עיון בכללי ההלכה ויסודותיה הראשיים, כל אלה ביחד יביא אותנו גם ל, והאר עינינו בתורתך", לחזות באור התורה. לאור זה גוונים רבים המשלימים זה את זה, וכולם יחד עולים לאור נצחי, אור התורה.

ראשי ,מכון ירושלים" עלו והדליקו אור חדש בציון. במרומי הר ציון, בעיר הקודש ירושלים ת"ו אוספים את כל מפרשי התלמוד, קבוץ גליות רוחני מגדולי קושטא, וילנא, ברצלונה, פוון ועוד ועוד. מרחוק יבואו, להביא בניך מרחוק, שאי סביב עיניך וראי, כולם נקבצו באו לך.

כ"ב שבט תשל"א

יום הזכרון לאבי מורי וצ"ל הי"ד

5 בהסברים החשובים באיסור ,לא תחמוד" טור רכ"ב, היה מן הראוי לדון בהבדל בין לא תחמוד ולא תתאוה, ראה שרת מלמד להועיל ח"ג סי' ק. אגב, אין להסתפק בהערה 97 בתור רכב : ,אם לא תחמוד ולא תתאוה הן כתי כצוות, נחלקו מוני המצוות והאריכו מפרסיהם".

הערות בדברי רעק"א, החתם סופר והכתב סופר

רשמתי לי הערות אחדות בדברי זקני רבי עקיבא איגר, החתם סופר והכתב סופר וצ"ל.

(א) בשו"ע יר"ד סי' פ"ז ס"ד כ' הרמ"א וז"ל: „ונראה לפי זה דכש"כ דאסור לבשל לכתחלה בחלב טמאה או בשר טמא בחלב טהור" עכ"ל. ורעק"א וצ"ל בחידושו שם כ' וז"ל: „קשה לי דלחסר ג"כ בשר טמאה בחלב טמאה משום מראית העין", עכ"ל. לא זכיתי להבין קושיתו, שהרי הש"ך ס"ק ז' כתב בפירושו דבשר טמא ג"כ לעין שהוא בשר טמא, וכן חלב טמא כדאי" בש"ס ע"ו ל"ה, ב, דחלב טהור חזיר וחלב טמא ירוק, ולפ"ז נלענ"ד דכשהו"ן הבשר והן החלב ניכרים שהם טמאים לא שייך חשש מראית העין, ומשו"ה ס"ל להרמ"א שרק אם הבשר או החלב לבד טמא, והיינו דרק באחד לבדו יש בו היכר שהוא טהור או חוששין למראית העין. אבל כששניהם הבשר וגם החלב ניכרים שהן טמאים א"כ הדבר בולט לעין מאד הרואה ירגיש תיכף בדבר ולכן אין בו משום מראית העין. ואעפ"י שסברת רעק"א ז"ל היא דאם באחד מהם טמא שייך מראית העין ה"ה כששניהם טמאים, אך מקום לקושיא על הרמ"א דלא ס"ל כן אין כאן, וצ"ע.

(ב) החתם סופר בח"י לפרק לולב הגזול מ"א ע"ב (ד"ה גטלו ר"ע) כתב וז"ל: „...דלהרשב"א דס"ל דאי לא מחזירו בקנין גמור לא קיים תנאו א"כ א"ש דהחזירו ב"ט, אע"ג דהוה קנין ב"ט, מ"מ אי לא מחזירו לא יצא ידי חובתו למפרע, וא"כ החזרה הוה צורך מצוה, אבל להסוכרים דאין צריך להקנותו אלא מחזירו סתם א"כ היה איסור להקנות לר"ג וא"כ איך יצא בו ב"ט ב' שהיה להם ספק דאורייתא, עכ"ל. ולא זכיתי להבין, דזה ברור דר"ג לא נתן הלולב במתנה על מנת להחזיר אלא א"כ יש לו אפשרות לצאת אחר החזרה בלולב שלו (דמה"ט פסקו הראשונים דצריך להחזיר הלולב ולא כסף בשביל הלולב), וכל זמן שלא החזיר הלולב באופן המועיל היינו הקנאה אלא בהחזרה סתם לא יצא למפרע זה שנתן לו ר"ג את הלולב; אפילו אם בדין מתנה עמ"ל לא צריך להקנותו אלא מחזירו סתם מ"מ כאן כיון שר"ג לא יי"ח אלא באופן אם מקבלו בחזרה ע"י קנין, בתנאי זה תליא קיום המצוה של ר"ע, וא"כ ספיר הוה צורך מצוה להקנותו לר"ג, דאם לא יקיים ר"ע תנאי זה לא יי"ח למפרע, וצ"ע.

(ג) בח"י למס' חולין דף קח, ב (ד"ה ומשום כן) כ' החתם סופר ז"ל וז"ל: „ועוד למש"כ בתחלת דברינו דע"ז ידעינן דאכילה ובישול חד שיעורא אית להו", עכ"ל. ולא זכיתי להבין, דזה ברור דר"ג לא נתן הלולב במתנה על מנת להחזיר אלא א"כ בחלב מזה נשמע דאסור משום הכנת אכילה, ומיניה ידעינן דחד שיעורא אית להו, וכל זה נשמע מלא תבשל הראשון, וא"כ קושיית הכה"ג: „ג' פעמים לא תבשל למה ליי", במקומה עומדת, וצ"ע ג.

(ד) הכתב סופר ז"ל בשו"ח חלק יו"ד סי' כא אות יד (ד"ה ובלימוד) כ' וז"ל :
 ,,ובלימוד הישיבה הקשיתי לפמ"ש חוס' [חולין כה, ב ד"ה אחא] מדאמר ניקב זה
 בלא זה מוכח דיש לנקב בדיקה מבחוץ, י"ל הא דאמר רבה [שם מג, א] חיצון אדום
 ופנימי לבן לא לאשמעינן דבעי דווקא כה"ג ואי חליף טריפה, אלא רצה להשמיענו
 דיש לנקב בדיקה מבחוץ, ואי היה אמר סתם ב' עורות יש לוויט ניקב זבל"ז כשר,
 ה"א דאפשר דינו באופן שסנייהם לבנים או נתחלפה דיש בדיקה לנקב בחוץ בעור
 הלבן, אבל בוויט שהוא כדרכו בחיצון אדום לא. לכן הקדים חיצון אדום פנימי לבן
 וכן הוא בטבעו ובכה"ג ניקב זה בל"ז כשר דנקב יש לו בדיקה בחוץ גם שהוא
 אדום, ואיסור חליף מנ"ל לש"ס לדיק מרבה וצ"ע, עכ"ל. ולא זכיתי להבין קושייתו
 שהניחה בצ"ע. שהרי שפיר דייק הש"ס מהא דקובע מקום ואמר ,,חיצון" אדום
 ופנימי" לבן, דאי חליף טריפה; דלדיק מינ"י דיש לנקב בדיקה אפילו בעור
 האדום הי' מספיק אם יאמר ב' עורות יש לוויט א' אדום וא' לבן ניקב זבל"ז כשר,
 וחליף כשר, ומזה נשמע דיש לוויט בדיקה בעור האדום, דמאי נפקא מינה לענין
 אפשרות הבדיקה של עור האדום אם הוא בחוץ או בפנים, סוף כל סוף אם ניקב
 זבל"ז כשר אפילו אם העור הפנימי או החיצון אדום צריך לבדוק את האדום,
 ונשמע מינ"י דיש לוויט בדיקה אפילו אם הוויט כדרכו, היינו דעור החיצון אדום,
 אלא ע"כ מדנקט ,,חיצון ופנימי" שמעינן מינה דחליף טריפה, וצ"ג.

בגליון זה מופיע

מ פ ת ח ה מ ע י ן

לכרכי א—י (תש"ג—תש"ל)

אפשר להזמין חדפים מיוחד אצל מערכת המעין

המחיר 1.50 ל"י

על נוסח ברכת הארץ

(בעקבות הערות הרב מאיר זיכל)

ב„המעין“ תשרי תשל”א שוקל וטורה הרב מאיר זיכל הי”ו בנוסח ברכת הארץ שבברכת המזון, ובין השאר הוא דוחה את דברי ב„המעין“ תמוז תש”ל שההודאה „על שהנחלת לאבותינו ארץ חמדה טובה ורחבה“ סובבת על יעוד והבטחת הארץ לאברהם אבינו ולא על עצם הירושה. לפיכך באה ההדאה זו קודם ליציאת מצרים ובוה מתורצת קושית בעל החתם סופר ז”ל שפירסם הרב אברהם סופר הי”ו ב„המעין“ הקודם. הרב זיכל מוצא נימוקים מיוחדים על הסדר בברכה זו.

שימחני הרב זיכל בדבריו. ביחד עם זה רואה אני חובה לבא באי אלה הערות: המערער תמה עלי מבחינה בלשנית ומשמעות המלה הנחלתנו ש„מורה על גתינה בפועל (וכן, והיה ביום הנחילו את בניו ורבים כאלה במקרא)“. ואדרבה, הבה נבין את הדברים. הפסוק בדברים כא, טו אומר שכשאב מנחיל את בניו את עזבונו לא יוכל לשלול מהבכור את זכותו לפי שנים. זאת אומרת, האב בחייו, כשעדיין אין ירושה בפועל הוא רוצה להנחיל ולהוריש — בנין הפעיל — את יורשיו בכח ולבכר את בן האהובה, את זה אסרה התורה. יתר על כן התורה הטילה על האב חיוב להכיר כלומר להודיע ולהצביע על בכורו שהוא הוא הבכור וזכאי לפי שנים בירושה שתבוא לאחר מיתת האב.

הרמב”ן בפרושו לפסוק זה וברשימתו של מצוות נוספות למנין הרמב”ם מצוה יב, מונה מצות עשה מיוחדת נוסף להלא תעשה, ומביא שגם הלכות גדולות מונה מצוה זו. (ראה ספר הרדים פרק רביעי מעין התורה התלויות בפה סימן מ”ה). מכל מקום בין שנאמר שיש מצוה להנחיל ולהכיר, בין שנפרש על פי הגמרא קידושין עח, ב ובבא בתרא קכו, ב שיש לו נאמנות להכיר, משמעות הדברים שמוריש בחייו, והירושה באה בפועל לאחר מותו. וכן בכל מקום בתנ”ך שמשתמש בבנין הפעיל הנחל הוא ייעוד. מה שלנוסח הברכה צודק הרב זיכל שליט”א שאין אנו יודעים את הנוסח שאמר יהושע בשעה שתיקן ברכת הארץ אימתי שתיקן אם אחרי הכותו את סחון, אם יותר מאוחר (אין אצלי כעת החזון איש לעיין בנימוקיו לדהות את שיטת מעדני יום טוב לרא”ש פרק שלשה שאכלו סימן כב אות ע). אבל זה לא משנה ולא דוחה את הבאור שכוונת הנוסח שהנחלת וההודאה הן על היעוד, שבועה והבטחה שניתנה לאברהם אבינו וקימת לעד ולעולם ועד, אגב מחובתי להודיע כי סברא זו מקורה הוא בכתביו של אבא מארי הרב ר’ משה טרשנסקי ז”ל. מצאתיה בין רשימותיו שנמלטו מרוסיא לפני כמה שנים. כנראה, נאצר הרעיון במחוי עד ששכחתי את המקור כשכתבתי להרב סופר שליט”א וייחסתי את הסברא לעצמי.

בנוגע להלשון ארץ חמדה טובה ורחבה נכון להתואר ארץ חמדה נמצא בירמיה ג, יט אבל אני התייחסתי לתוארים טובה ורחבה הם בשמות ג, ה. הרב זיכל מציין לר”ן פרק שלשה שאכלו. והנה בתלמידי רבנו יונה לרי”ף ברכות פרק ז כתוב: „הטעם הוא כפני שמצינו שנשתבחה א”י בזה הלשון דכתיב אל ארץ טובה

אֵתֶּרֶת עַל-מַלְלֵת הַרְצֵי
ורחבה וכתיב בפסוק אחר ואתן לך ארץ חמדה נחלת צבי, צבאות גוים. וכיון שמוכיר
ברכת הארץ על אכילתה יש לו גם כן להזכיר שבתה". ראה כסף משנה הל' ברכות
ב, ג ובית יוסף לטור אורח חיים סי' קפ"ז ופרישה כס אות ז בשם שבלי הלקט. וראה
בית הבחירה להמאירי לברכות מח בארוכה.

בהמשך המאמר מביא הרב זיכל את לשון הגמרא ורמב"ם ומסיק שדעת הרמב"ם
שארץ חמדה טובה ורחבה מעכב וברית ותורה לא, נגד הירושלמי ורוב הראשונים
ומביא קושית הלחם משנה. לעניות דעתי, אין הדבר ברור. הלחם משנה מקשה על
ההבדל בלשון הרמב"ם בין כל שלא אמר ארץ חמדה טובה ורחבה לא יצא ידי חובתו
ובין צריך להזכיר בה ברית ותורה. לאו דווקא שהלחם משנה סובר שהרמב"ם
פוסק כרב. הקושיא היא רק על שינוי הלשון ודווקא משום שאין הלכה כרב אף
להרמב"ם. המעייין בלחם משנה יראה שאין שם מסקנא שלהרמב"ם אם לא אמר
ברית ותורה, אין מחזירין אותו. הרי"ף שבעקבותיו הולך הרמב"ם פוסק שאם לא
אמר ברית ותורה לא יצא ידי חובתו.

ודעת ר' יחיאל בן הרא"ם המובא בטור שלמצוה קאמר ולא לעיכובא כוללת
כל מה שחייבו להזכיר, ראה הלשון בטור: „וכל מי שמשנה המטבע או שלא הזכיר
מה שחייבו להזכיר לא יצא ידי חובתו. כתב אחי ה"ר יחיאל ז"ל: מסופקני בהא דאמר
לא יצא ידי חובתו אי לעיכובא קאמר או למצוה, והדעת נוטה דלמצוה קאמר ע"כ
ונ"ל כיון דברכת המזון דאורייתא לעיכובא קאמר וצריך לחזור". גם ר' יחיאל גם
הטור, בין למצוה בין לעיכובא אין הבדל בין מה שנאמר עליו בגמרא לא יצא ידי
חובתו ובין מה שנאמר צריך להזכיר וכן צריך להבין את דברי השיטה מקובצת
המובא במאמר. בבית יוסף מונה בחדא מחתא את שיטת הרמב"ם דלעיכובא קאמר
ומציין לרא"ש, לפר"ח, לתוספתא המובאה ברשב"א, וכ"כ בהדיא בירושלמי וכו'
מחזירין אותו" ולא סלקא אדעתיה דכוס פוסק שלדעת הרמב"ם אין מחזירין. גם
בצפנת פענח לרמב"ם בד"ה וצריך להזכיר: „ולא כרב ד' יט. ע"א ועי' בירושלמי
פ"א ה"ה ותוס' ערכין דף ג'."

בעיה מיוחדת היא הזכרת ברית ותודה ומלכות בית דוד בברכה מעין שלש.
אולי הדבר תלוי בשיטה אם ברכה מעין שלש היא מן התורה או מדרבנן, ראה רמב"ם
הל' ברכות ה, יב וכסף משנה וטור אורח חיים, בית יוסף ושלחן ערוך סי' ר"ט
וטורי זהב ס"ק ג. זו פרשה בפני עצמה ואין כאן המקום להאריך בזה.

המשתתפים בגליון הזה:

הרב יהודה רובינשטיין 2234 Ocean Ave, Brooklyn, N.Y. 11229 U.S.A.

הרב יהודה שביב, אלון שבות, גוש עציון, הרי חברון

הרב קלמן כהנא, קבוץ חפץ חיים

הרב צבי יצחק אברמוביץ, רה' החשמונאים 17, תל אביב

יונה עמנואל, רה' צפניה 26, ירושלים

שמחה בוגם סופר (שרייבר) Via Gerson, Lugano, Suisse

הרב שלמה טרשנסקי 1333-51 St. Brooklyn, N.Y. 11219 U.S.A.

אתר דעת - מכללת הרצוג

הפעני

כתב עת מוצא לאור על ידי
מוסד יצחק ברייער
של פועלי אגודת ישראל

מפתח לכרכים א-י

תשרי תשי"ג — תמוז תש"ל

(שלשים וארבעה גליונות)

א. מפתח הסחברים

בס"ד. ירושלים, תשל"א

מפתח זה כולל כל המאמרים, הערות ותגובות שנדפסו בעשרה הנרכים
אחר דעת - מכלית הרצוג
הראשונים של "המעין" (תשי"ג — תש"ל)

המפתח מסודר לפי שמות המחברים עם ציון שם המאמר.

סימון הגליון ע"י ציון הכרך ומספר הגליון שבכרך. הסימון ז, ב מציין איפוא כרך ז, גליון ב. הסימון (טבת תשכ"ז) מציין תאריך הופעת המאמר. אחרי זה מופיע ציון העמוד[ים].

ציון שם המחבר בסוגריים מרובעות מציין שהמאמר מתייחס אליו או לחיבורו, אבל אין זה שם מחבר המאמר ב"המעין".

כדי להגדיר את תוכן המאמר, ניתן סימון בסוגריים מרובעות. הסימון [8, 14ט] מציין שהמאמר שייך לנושא תפלה, מנהג ופיוט [8] וגם לנושא קהלות ישראל [14ט].

הגדרת המאמרים כדלקמן:

- | | |
|--|--|
| [1] מקרא: | [12] ירושלים, מקדש וקדשיו (קרבנות). |
| א. מסורה (כתיב וניקוד). | [13] לשון ודקדוק. |
| ב. תרגומים. | [14] מדע, תרבות וחברה: |
| ג. פרשנות ומפרשים. | א. אמנות. |
| ד. טעמי המקרא. | ב. חינוך והשכלה. |
| [2] משנה, תוספתא, מדרשי הלכה ומפרשים. | ג. רפואה. |
| [3] תלמוד ירושלמי, תלמוד בבלי ומפרשים. | ד. החי והצומח. |
| [4] אגדה, מדרש ומדות שהתורה נדרשת בהן. | ה. מדע ומחקר. |
| [5] הלכה, חוק ומשפט. | ו. פסיכולוגיה. |
| [6] הלכות התלויות בארץ. | ז. עבודה ועובדים. |
| [7] מוסר, קבלה, הגות ואמונה (גאולה). | ח. מדינה ומשטר (מלוכה, סנהדרין). |
| [8] תפילה, פיוט ומנהג. | ט. קהילות ישראל (רבנות, שלטון עצמי) ענייני צבור וחברה. |
| [9] גאונים, ראשונים ואחרונים. | [15] ביבליוגרפיה, דפוס וספר. |
| [10] נצרות, איסלם וחוקות הגוי. | [16] קורות זמנינו ותופעותיהם. |
| [11] תולדות ישראל וארץ ישראל. | [17] ביקורת ספרים. |
| | [18] ביאוגרפיה ואוטוביוגרפיה. |

- 1 **אדלר יצחק**
הערות על גבולות הר הבית [12]
נר קיבלמן, המעין, ה, ג
ס, ד (תמוז תשכ"ט) 34-33
- 2 **אדלר הרב נתן זצ"ל**
החזת דעת ביודון כבוד הסת ואיסור
הילולו [5, 11, 16]
נב"אקסידנט" מילולמיה 5617 כרך 14
צ"ע [129/37]
ה, ב (טבת תשכ"ז) 69-6
- 3 **אדלר ד"ר שלמה**
כתרון מטיסתי לנמרא סוכה זך ג
[3, 11]
ה, א (תשרי תשכ"ח) 61
- 4
קריאת סם יססכר בתורה [11, 11] [א]
ז, ב (טבת תשכ"ז) 19-20
[ור. ס. אש, המעין ז, ג 43-45, ויונברג,
המעין ה, א [80-7]
- 5
אתרית דבר (מענין הניית השם ישסכר)
[11, 11] [א]
ז, ג (ניסן תשכ"ז) 45
[ור. ויונברג, המעין ה, א [80-7]
- 6
עיונים בעניני קריאת התורח
[5, 8, 14]
נא, קריה"ת ברי"ח, ב טעמים סלמיהם
חלקו את פרסת השבע לשבעת הי
קראים; ג פרסת השבע ותאריך הי
חזט)
ס, ג (ניסן תשכ"ט) 61-63
[ור. ג, קטן, המעין ט, ד [58-57]
- 7 **אהרן יצחק**
תשובה להערה (למאמר הרי"א סופר,
המעין י, ב [76] [3]
י, ד (תמוז תש"ל) 51
- 8 **[אהרנסון הרב יהושע משה]**
[ביקורת] חרב משה מונק: שר"ת
ישועת משה [17, 5]
ה, ב (טבת תשכ"ח) 55-63
- 6 **אויערבך הרב משה**
על אודות מכללה חרדית לבנות
[16, 16]
ה, ג (תמוז תשכ"ד) 2
- 9
הוראות לימים טראים שנת תקצ"ב ב
ק"ק פון [הקנות שנתקנו ע"י ועדה
בראשות הנר"ע אינר]
[14, 11, 8, 5]
ה, א (תשרי תשכ"ו) 9-12
- 10 **אויערבאך הרב שלמה זלמן**
ירקות הונכסים מסשית לשביעית
[תשובה להר"ק כהנא] [6]
ה, ב (טבת תשכ"ו) 7-8
- 11 **אורטנר הרב נתן**
תפלה בצבור: חיובת, רעיונה ונדרה
[8, 5]
ה, א (תשרי תשכ"ה) 50-62
- 12
דין קטנים בשמירת המצוות
[5, 12, 14] [ב]
ה, ג (תמוז תשכ"ה) 60-69
- 13
מסכת שביעית — משנת יוסף [ביקורת]
[13]
ה, א (תשרי תשכ"ו) 42-56
- 14 **איבשיץ רבי יהונתן זצ"ל**
ממנה היה מדליק ובה היה מסיים
(חכמות חיצוניות ומשכלות — חכמת
התורה — רוח הקודש) [4]
[מיערות דבש, ח"ב דרשה ז עמ' מ"מא]
ה, ב (טבת תשכ"ה) 1-3
- 15
שמיטת כסמים ומדת ההסתפקות
[4, 7, 6]
[מתומים סי' סז ס"ק א]
ז, א (תשרי תשכ"ז) 3-4

- 17 אלינר אלעזר
 על הגיית קמץ רחב [גדול] לפני קמץ
 חטוף [13, 8]
 ה, ד (תמוז תשכ"ה) 17-16
- 18 אפפעל הרב יוסף יהושע
 הצפיה לבנין בית שלישי [7, 12, 4]
 ז, ג (ניסן תשכ"ז) 12-7
- 19
 בין מנורת בית המקדש לנר חנוכה
 [7, 4]
 י, ב (טבת זש"ל) 47-4
- 20
 במשנה דעשר קדושות [2, 12, 1] (ר' הר"ק כהנא, המעין ט, ג 37-34)
 י, ג (ניסן תש"ל) 40-36
 [ור' הר"ק כהנא, המעין י, ג 41-40]
- 21 ארנד משה
 זוטות 1. על "מעולי כשרון"; [16]
 2. "הגיאוגרפיה הלבבית"; [בקורת] [17, 16]; 3. "חוק חזק ונתחזק" [8];
 4. על הגיית הקמץ הקודם לחטף-קמץ או לקמץ קטן [8, 13]
 ה, ג (ניסן תשכ"ה) 72-70
 [ור' א: אלינר, המעין ה, ד 17-16]
- 22
 סוגיות בתורה [ביקורת] [17, 11]
 ז, ד (תמוז תשכ"ז) 48-41
- 23 אש שאול
 הגיית השם יששכר [13, 11א] (ר' ש. אדלר, המעין, ז, ב 20-19)
 ז, ג (ניסן תשכ"ז) 45-43
 [ור' ש. אדלר, המעין ז, ג 45; ויזנברג, המעין ח, א 80-71]
- 24 בודנהימר ד"ר ו.
 התורה והמדע החדש (א) [14ה, 7]
 א, א (תשרי תשי"ג) 40-54
- 25
 התורה והמדע החדש (ב)
 א, ב (תשרי תשי"ד) 40-34
- 26 בכרך יהושע
 מה בין שאול לדוד (א) [11, 4]
 (פרקים: א. איך אלך; ב. עגלת בקר)
 ג, ג (ניסן תשכ"ז) 22-5
- 27
 מה בין שאול לדוד (ב) (פרקים: ג וירב בנחל; ד. חטאת כסם)
 ה, ד (תמוז תשכ"ז) 26-5
- 28
 מה בין שאול לדוד (ג) (פרק ה: בעין דור)
 ז, א (תשרי תשכ"ז) 23-5
- 29
 מה בין שאול לדוד (ד) (פרק ו: מלכות שעה)
 ז, ג (ניסן תשכ"ז) 42-21
- 30
 מה בין שאול לדוד (ה) (פרק ז: קשה כשאול קנאה)
 ז, ד (תמוז תשכ"ז) 36-25
- 31
 מה בין שאול לדוד (ו) (פרק ח: נרעו הטוב ממך)
 ח, א (תשרי תשכ"ח) 70-55
- 32
 מה בין שאול לדוד (ז) (פרק ט: אהבה בצד קנאה)
 ח, ב (טבת תשכ"ח) 53-41
- 33
 מה בין שאול לדוד (ח) (פרק י: בריה שבראתי בעולמי)
 ח, ג (ניסן תשכ"ח) 77-63
- 34
 מה בין שאול לדוד (ט) (פרק יא: מל חמת עמלק)
 ח, ד (תמוז תשכ"ח) 56-39
- 35
 מה בין שאול לדוד (י) (פרק יא: מל חמת עמלק — המשך)
 ט, ב (טבת תשכ"ט) 62-35

- 46 בן חיים מנשה
 עקרי תורת ישראל במשנתם של הרא-
 שונים [7]
 ד, ב (טבת תשכ"ד) 49-46
- 47 אחדוד של היהדות החרדית [16]
 ה, א (תשרי תשכ"ה) 42-38
- 48 בן-ישר מנחם
 דברות ראשונות ודברות שניות [ג]
 ד, ב (טבת תשכ"ד) 25-19
- 49 ספר "פשוטו של מקרא" להרב שמעון
 כשר [בקות] [17]
 ה, ב (טבת תשכ"ה) 54-48
- 50 בית מצרים [ג]
 ה, ד (תמוז תשכ"ה) 40-36
- 51 בראור (ברויאר) יעקב
 חבור הרמב"ם באספקלריא משפטית
 [9, 5]
 ב, כג (אייר תשט"ו) 88-83
- 52 מרן ר' יוסף קארו — אחרון המחברים
 בישראל [9, 5]
 ה, ג (ניסן תשכ"ה) 40-34
- 53 שאלות ותשובות רבי עזריאל [בקות]
 [5, 17]
 י, ג (ניסן תש"ל) 54-50
- 54 ברויאר (ברייער) ד"ר יצחק
 זצ"ל
 ישראל האומה וארצה באור ההיס-
 טוריה (א) [11, 7]
 א, א (תשרי תשי"ג) 3-1
- 55 משפט ודת [5, 7]
 א, א (תשרי תשי"ג) 7-4
- 56 ישראל האומה וארצה באור ההיס-
 טוריה (ב) [11, 7]
 א, ב (תשרי תשי"ד) 6-1
- 36 מה בין שאול לודו (יא) (פרק יב:
 ראש שבטי ישראל)
 ט, ג (ניסן תשכ"ט) 60-41
- 37 מה בין שאול לודו (יב) (פרקי השלמה:
 ה. עלוב בן עלובה; ג. בנימין זאב יטרף)
 ט, ד (תמוז תשכ"ט) 70-59
- 38 מה בין שאול לודו (יג) (פרק יג: יסוד
 ומלכות)
 י, א (תשרי תש"ל) 56-33
- 39 בלומנפלד הרב מאיר
 קדושה או קנין בציבור [5, 12, 14ט]
 ו, ג (ניסן תשכ"ו) 55-53
- 40 על הערות לערוך השלחן העתיד, דיני
 קדשים [12]
 ר"י. עמנואל, המעין ט, ד 42
 י, א (תשרי תש"ל) 57
- 41 שלש מצוות נצטוו ישראל בכניסתן ל-
 ארץ [6, 12, 14ח]
 ר"י. קופרמן, המעין י, ב 3
 י, ד (תמוז תש"ל) 53-52
- 42 בלייך הרב יהודה דוד
 מעיית חידוש הקרבנות [12]
 ט, ג (ניסן תשכ"ט) 17-1
 [ורי כהן-ישר, המעין ט, ד 57-56]
- 43 מילואים והוספות למאמר "בעית חי-
 דוש הקרבנות" [12] (ר' המעין ט, ג, ד)
 י, א (תשרי תש"ל) 64-59
- 44 במברגר הרב יצחק דוב הלוי
 זצ"ל
 אין להגיב על דברי בלע [16, 7]
 ו, א (תשרי תשכ"ו) 8
- 45 טהרת המשפחה (הקדמה לספר "א-
 מירה לבית יעקב") [5, 16]
 י, ד (תמוז תש"ל) 5-1

- 67 הגם זאת "חכמת ישראל" (על S. Steinman, Custom and Survival, New York, 1963 [ה14] ה, ב (טבת תשכ"ה) 56-55
- 68 יומן ירושלים [16] (ראש עיריית ירושלים; התואר "רב" ו"ספר" שמירת שבת כהלכתה" ספר "סדר הסליחות כמנהג ליטא"; על "בית עליון" פ"ד למנטרי) ה, ב (טבת תשכ"ו) 20-19
- 69 יומן ירושלים [16] (פובליציסטיקה ב"ה "המעין"; תנועה ליהדות של תורה; יחס למוסדות רבנות בית חולים "שערי צדק") ה, ג (ניסן תשכ"ו) 68-67
- 70 משוט בשוק הספרים (על "במעגלי שנה" הוצאת "נצח") [7, 15, 17] ז, א (תשרי תשכ"ז) 72-64
- 71 האמת בחינוך. [14, ב, 7] ח, א (תשרי תשכ"ה) 18-3 [ור' שביב, המעין ח, ב 80-79]
- 72 שיטת תורה עם דרך ארץ במשנתו של ה' שמשון רפאל הירש- (א) [14, ב, 16] ט, א (תשרי תשכ"ט) 16-1
- 73 שיטת תורה עם דרך ארץ במשנתו של ר' שמשון רפאל הירש (ב) [14, ב, 16] ט, ב (טבת תשכ"ט) 29-10
- 74 "שלטה ענפים" לר' משה מינץ [11] ה, ב (טבת תש"ל) 18-12
- 75 ברויאר הרב מרדכי ש. על טעמי המקרא [11] א, א (תשרי תשי"ג) 84-80
- 57 ד"ר שלמה אהרמן זצ"ל [מתוך ספרו "דרכי" (כת"י)] [18] ה, א (תשרי תשכ"ו) 48-46
- 58 ברויאר אליעזר האהבה בחינוך [14, ב] ב, ב (איייר תשט"ו) 92-89
- 59 ברויאר מרדכי פרקים בתולדות רבי שמשון רפאל הירש ז"ל (א) [11, 16, 18] (א) גייגר - חבר שהפך ליהודי. ב. גרץ - תלמיד שסרח; ג. רש"ר הירש מ' עורר להתישבות בארץ ישראל) ג, א-ב (מנחם-אב תשט"ז) 50-39
- 60 פרקים בתולדות רבי שמשון רפאל הירש ז"ל (ב) [11, 8, 16, 18] (ד) על ביטול "כל נדרי" שבק"ק אול-דנבורג) ד, ב (טבת תשכ"ד) 12-7
- 61 צילוי המקרא [בקורת] [17, 11] ג, א-ב (מנחם-אב תשט"ז) 66-65
- 62 מילון ישראלי (כפיה דתית) [16] ה, א (תשרי תשכ"ד) 36-35
- 63 מילון ישראלי ("ימדינת חוק") [16] ד, ב (טבת תשכ"ד) 27-26
- 64 המימד הנוסף [בקורת] [7, 17] ד, ד (תמוז תשכ"ד) 57-55
- 65 אגודת ישראל ו"האורתודוכסיה חמ"ערבית" [11, 16] ה, א (תשרי תשכ"ה) 18-15
- 66 מנמותיו של "צמח דוד" לר' דוד גנז [11] ה, ב (טבת תשכ"ה) 27-15

76. **ברויער הרב ד"ר יוסף** — — — 86
 תורה עם דרך ארץ — הוראת שעה?
 [16, 11] —
 ה' ד (תמוז תשכ"ו) 3-1
77. **ברומברג הרב אברהם יצחק** — — — 87
 רש"י על התורה — מקורות והשוואות
 [ג, 9]
 ה' ד (תמוז תש"ל) 31-23
78. **ברונר יעקב** — — — 88
 בין חרדה ותקוה [7, 16]
 א, א (תשרי תשי"ג) 30-25
79. **ברלין רבי נפתלי צבי יהודה** — — — 89
 זצ"ל
 שנאת חנם וחורבן בית שני [7]
 ה' ד (תמוז תשכ"ה) 4-1
80. **גירשט יהודה ליב** — — — 80
 יהדות ואמנות [14א]
 א, ב (תשרי תשי"ד) 33-26
81. **גרוסברג הרב ח"י** — — — 81
 הערה למאמר הרש"ר הירש, המעין
 ה' ב [6]
 ה' ג (ניסן תשכ"ו) 69
 [ור' הר"ק כהנא, המעין ה' ג 69]
82. — — — 82
 הערה למאמר "כרם ציון השלם —
 אוצר הביענית", לי. עמנואל, המעין
 ה' ד 41-54 [6]
 ז, ב (טבת תשכ"ז) 41
83. — — — 83
 שיטה חדשה על מקומו של החילוק
 (ר' ז"מ קורן, המעין ח, ד 31) [12]
 ט, א (תשרי תשכ"ט) 48
84. — — — 84
 נטילת לולב בירושלים כל שבעה
 [5, 12]
 י, א (תשרי תש"ל) 16-12
 [ור' הר"ק כהנא, המעין י, א 17-16;
 ור"מ מונק, שם, י, ב 66-67]
85. — — — 85
 בנינים בהר הבית (ר' קימלמן, המעין
 ט, ד) [5, 12]
 י, א (תשרי תש"ל) 58
- הערות ותקונים במשנה ברורה הלכות
 חנוכה ופורים [5]
 י, ב (טבת תש"ל) 41-40
- שבת הותרה או דחויה [5]
 י, ג (ניסן תש"ל) 33-31
- בענין מילה שלא בזמנה [5]
 י, ד (תמוז תש"ל) 34-32
89. **גרינבלט הרב אפרים** — — — 89
 נשים בברכת המזון [5, 8]
 י, א (תשרי תש"ל) 30
90. **גרינפלד הרב ד"ר י. י.** — — — 90
 יונה עמנואל [בקורת]: ספר חורב —
 הוצאה אנגלית [17, 11]
 ה' ד (תמוז תשכ"ה) 51-45
91. **ג' דוד ב"ר יעקב הכהן** — — — 91
 מאופן
 י. יוסף כהן: ספריהם של חכמי הונג-
 גריה הראשונים [18]
 ה' ד (תמוז תשכ"ח) 19-14
92. **דומב פרופ' יחיאל** — — — 92
 איש המדע היהודי החרדי [16, 14ה]
 ז, ב (טבת תשכ"ז) 4-12
93. **דיסון ד"ר משה שמואל** — — — 93
 שינויים בריאת העוף (יחד עם ד"ר
 ישראל מאיר לוינגר) [5, 14ד]
 ט, ב (טבת תשכ"ט) 34-30
94. **דסלר הרב אליהו א. זצ"ל** — — — 94
 מכתב על "תורה עם דרך ארץ"
 [16, 14]
 ד, א (תשרי תשכ"ד) 64-61
95. **דרבקין הרב דוד** — — — 95
 תקונים ביבליוגרפיים (לבית עקד ספ-
 רים וענד לקסיקונים) [15]
 ט, ג (ניסן תשכ"ט) 80-78
96. **הבלין שלמה זלמן** — — — 96
 "משנה תורה" לרמב"ם — סוף גאר
 נות [9, 11]
 ה' ג (ניסן תשכ"ה) 59-41

- 106 הירש הרב שמשון רפאל זצ"ל
היהודי ורוח הזמן [7]
ב, א (תשרי תשט"ו) 3-1
- 107
אופין הלאומי של הסליחות [8, 7]
ד, א (תשרי תשכ"ד) 6-3
- 108 [הירש הרב שמשון רפאל זצ"ל]
מרדכי ברויאר: פרקים בתולדות רבי שמשון רפאל הירש ז"ל [11, 16, 18]
א. גייגר — חבר שהפך ליריב; ב. גרץ — תלמיד שסרח; ג. רש"ר הירש מ- עורר להתישבות בארץ ישראל.
ג, איב (מנחם-אב תשט"ז) 50-39
- 109
מרדכי ברויאר: פרקים בתולדות רבי שמשון רפאל הירש ז"ל [8, 14, 16, ט]
ד. על ביטול "כל נדרי" שבק"ק אול- דנבורג
ד, ב (טבת תשכ"ד) 12-7
- 110 הירש הרב שמשון רפאל זצ"ל
סוכתו של לויתן [7, ג]
ה, א (תשרי תשכ"ו) 7-3
- 111
קדושת פירות שביעית [6]
(מתוך פירושו לויקרא כה, ו)
ה, ב (טבת תשכ"ו) 2-1
[ור' הרח"ז גרוסברג, המעין ה, ג 69]
- 112
לקט תגובות על ס' הרב שמשון רפאל הירש, משנתו ושיטתו [17]
ד, א (תשרי תשכ"ד) 60-54
- 113 המבורגר הרב אברהם בנימין וולף זצ"ל
הסבר ברש"י יומא כא ע"ב [3]
י, א (תשרי תש"ל) 29
- 114 [הר זהב צבי]
הרב מרדכי ש. ברויאר [בקורת]: על טעמי המקרא [17, ד]
א, א (תשרי תשי"ג) 84-80
- 97 — — —
מלואים ונשמטות (ל"משנה תורה" ל- רמב"ם — סוף גאונות) [9, 11]
ה, ד (תמוז תשכ"ו) 62-60
- 98 — — —
כיוונים בהוצאת ספרי ראשונים [5, 9, 15, 16]
ח, ב (טבת תשכ"ח) 40-29
- 99 [היימן הרב אהרן]
הרב אברהם לבקוביץ [בקורת]: תול- דות תנאים ואמוראים [17, 11]
ה, ד (תמוז תשכ"ה) 54-52
- 100 הילדסהיימר מאיר
הערה לתשובת רבי עזריאל הילדס- היימר, המעין י, ג [5]
י, ד (תמוז תש"ל) 54
- 101 הילדסהיימר הרב עזריאל זצ"ל
על פרסום נותני צדקה ברבים [5]
י, ג (ניסן תש"ל) 6-5
[ור' מ. הילדסהיימר, המעין י, ד 54]
- 102 [הילדסהיימר הרב עזריאל זצ"ל]
יעקב בראור (ברויאר) [בקורת]: שאלות ותשובות רבי עזריאל [17, 5]
י, ג (ניסן תש"ל) 54-50
- 103 הילדסהיימר ז"ר עזריאל
הרב עזריאל הילדסהיימר זצ"ל על ר' זכריה פרנקל ז"ל ובית-המדרש לרב- נים בברסלאו (מתוך מכתביו) [16, 14, ב]
א, א (תשרי תשי"ג) 73-65
- 104 — — —
חלוק מכתבים בין הרב עזריאל היל- דסהיימר זצ"ל ובין הרב שמשון רפאל הירש זצ"ל בעניני ארץ ישראל [11, 12, 16]
א, ב (תשרי תשי"ד) 52-41
- 105 — — —
תזכירי הרב עזריאל משנת תרל"ג לי- שפור המצב הכלכלי והחינוכי בירר שלים [12, 16]
ג, א-ב (מנחם-אב תשט"ז) 64-51

- 115 ויינברג הרב יעקב יחיאל
מחקרים במשנה ובתלמוד (א) [2, 3]
ב, א (תשרי תשט"ו) 23-13
- — — 116
מחקרים במשנה ובתלמוד (ב) [2, 3]
ב, ביג (אייר תשט"ו) 55-43
- — — 117
לדמותו הרוחנית של הגאון ר' אייזיק
שר זצ"ל [18]
ג, איב (מנחם-אב תשט"ו) 15-3
- — — 118
יונה עמנואל [בקורת]: שו"ת שרידי
אש (חלק שני) [17, 5]
ד, א (תשרי תשכ"ד) 53-47
- — — 119
על כסוי שער ראש האשה [5, 1בג, 13]
ה, א (תשרי תשכ"ה) 8-3
- — — 120
על מלת "פרע" בתורה [1בד, 13]
ה, ב (טבת תשכ"ה) 9-4
- — — 121
הגאון רבי אליעזר יהודה פינקל זצ"ל
[מכתב] [18]
ה, א (תשרי תשכ"ו) 45
- — — 122
דת ומדינה. מתוך: Das Volk der
Religion עמ' 85-90 [16, 14n]
ה, ג (ניסן תשכ"ו) 3-1
- — — 123
י. ע.: שרידי האש — לקט אוטר
ביוגרפי מכתביו [18]
ה, ג (ניסן תשכ"ו) 66-56
- 124 וולבה הרב שלמה
בן ישיבה כרב [16, 5, 14בט, 4, 7]
ה, א (תשרי תשכ"ו) 20-13
- 126 וולף הרב ד"ר פנחס
היחס בין קרבנות המוספים ב'פ' פנחס
על פי רמזי המסורה (א) [א1]
א, א (תשרי תשי"ג) 74-79
- — — 127
היחס בין קרבנות המוספים ב'פ' פנחס
על פי רמזי המסורה (ב) [א1]
א, ב (תשרי תשי"ד) 61-53
- — — 128
מקרא מסורס [גד, 13]
ב, ביג (אייר תשט"ו) 77-72
- 129 וונדר מאיר
רשימת הספרים על שביעית [6, 15]
ה, ב (ניסן תשכ"ו) 72-26
- — — 130
מלואים ותקונים לרשימת הספרים על
שביעית (א) [6, 15]
ה, ג (ניסן תשכ"ו) 72-71
- — — 131
רשימת הספרים על שביעית — מלואים
ותיקונים (ב) [6, 15]
ז, א (תשרי תשכ"ז) 80-77
- 132 ויזנברג פרופ' אפרים יהודה
הגיות שם יששכר וניקודיו ותרגומו
[א1, 13, 1ב]
ח, א (תשרי תשכ"ח) 80-71
(ר' ש. אדלר, המעיין ז, ב 19-20; הני"ל,
שם, ז, ג 45; י. ש. אש, שם, 43-45)
- 133 וינגרטן שמואל הכהן
זהויה של משפחת גרים באונגריה במאה
העשירית לאלף הרביעי [11]
(ר' י. כהן, המעיין ח, ד 2)
ט, ד (תמוז תשכ"ט) 39-35
- — — 134
ר' אייזיק טירנא ותולדותיו [9, 11]
י, ב (טבת תש"ל) 56-48
(ור' י. כהן, המעיין ח, ד)

- 135 וירצבורגה אורי
הערות לגבי "הסתירה" בין תורת ה' אבולציה בעולם החי והדומם למסופר בספר בראשית (המעין ה'; א) [14ה, 7] ח, ג (ניסן תשכ"ח) 80-78 (ור' עצינון, המעין ח, ד 38-36)
- 136 [ורהפטיג ד"ר שילם]
יונה יעמנואל [בקורת] ד' דיני עבודה במשפט העברי [17, 14, 5, 14ט] י, ג (ניסן תשל"ל) 68-55
- 137 [זהבי ד"ר י. צבי]
אברהם הלוי שישא [בקורת]: מהחמת סופר ועד הרצל (מחקר-רציני או רומן היסטוריוני) [17, 11, 16] ז, ד (תמוז תשכ"ז) 70-49
- 138 זוסמן-סופר הרב שמעון א.
על ארגון היהדות החרדית בהונגריה [16, 14ט, 11] ז, ב (טבת תשכ"ד) 6-4
- 139 זריז [זריצקי] דוד
יהודים ויהדות מאחורי מסך הכרזל [11, 16] א, א (תשרי תשי"ג) 64-60
- 140 א. [טרייניש הרב דוד בער]
הרב יהודה קופרמן [בקורת]: ספר רביד הזהב [17, 11] ז, ג (ניסן תשכ"ז) 65-48
- 141 טורא פרץ
מכתב אל רב מקומי [16, 14ט] ב, ב (אייר תשט"ו) 97-93
- 142 טרשנסקי הרב שלמה
תשובה לשתי קושיות (ר' מאמר הר"א סופר, המעין י, ב) [8, 11, 3] י, ד (תמוז תשל"ל) 51-50 (ור' מ. זיכל, המעין יא, א 78-76, ור' הרב ש. טרשנסקי, המעין יא, ג)
- 143 יוחימק יוסף יחזקאל הי"ד
היער בתקופת המקרא [11, 14ד] ז, ד (תמוז תשכ"ז) 24-23
- 144 יוטקובסקי ישראל
על הגדרת 'מיני הצמחים בהלכה (ר' מאמר פרופ' פליקס, המעין ז, א) [14ד, 5] ז, ג (ניסן תשכ"ז) 47-46
- 145 יונג הרב ד"ר אליהו
מצוות מעשיות [4, 7] א, ג (תמוז תשי"ד) 20-15
- 146 — — —
נישואי תערובת [7] ה, ב (טבת תשכ"ה) 14-10
- 147 — — —
הדת בהגשמתה [7] י, ג (ניסן תשל"ל) 11-7
- 148 כהן הרב יוסף
סדר הנצרכות בתפלת שמונה עשרה ר' סדר הגאולה [8] ט, ב (טבת תשכ"ט) 9-7
- 149 כהן י. יוסף
תשובות "מראה יחזקאל" מאת ר' יחזקאל פאנעט זצ"ל [11, 10] ז, ב (טבת תשכ"ד) 45-34
- 150 — — —
העיוור בהלכה [5] ז, ג (ניסן תשכ"ד) 16-3
- 151 — — —
ספריהם של חכמי הונגריה הראשונים (ר' אייזיק טירנא; ר' אביגדור סופר מאייזנשטאדט ותרומתו לאידיש; ר' דוד בר' יעקב הכהן מאופן-וספרן מגדל דוד; ר' שמחה בר' גרשון הכהן אבי"ד אופן וספרו ספר השמות) [9, 11, 15] ח, ד (תמוז תשכ"ח) 26-1 (ור' ש. וינגרטן, המעין ט, ד 39-35; י, ב 56-48)
- 152 כהן-ישר ד"ר יוחנן
ספר חדש של פרופ' נהר על המהרי"ל [17, 7] ז, א (תשרי תשכ"ז) 76-73

- 153 — — — ביבליוגרפיה שימושית של כתבי ה- מהר"ל מפראג [15]
ז, ג (ניסן תשכ"ז) 70-66
- 154 — — — הנסינונות לחידוש הקרבנות אחרי ה- חרבן (ר' מאמר הרב י. ד. בלייך, המעין ט, ג) [11, 12]
ט, ד (תמוז תשכ"ט) 57-56
[ור' הרי"ד בלייך, המעין י, א 64-59]
- 155 הכהן הרב מאיר שמחה זצ"ל קרבן פסח אחד עבור כל ישראל (מ" זרע אברהם" ס' ד ס"ק כד וס' ה) [12, 14ט]
ח, ג (ניסן תשכ"ח) 2-1
- 156 כהנא הרב קלמן לדמות הריפורמה וה"שמרנות" ביהדות [16, 14ב]
א, ב (תשרי תשי"ד) 18-12
- 157 לדפוסי הירושלמי [3, 15]
א, ב (תשרי תשי"ד) 64-62
- 158 משיירי שולחנו של גאון [6, 11, 16, 5]
א, ג (תמוז תשי"ד) 38-29
- 159 תחולת השבת בכדור הארץ [5, 14ה]
א, ג (תמוז תשי"ד) 72-55
- 160 התורה במדינה / הבעיה הכללית [14ח]
ב, א (תשרי תשט"ו) 8-4
- 161 לחקר ביאורי הגר"א לירושלמי (ל- תוספתא ס' זרעים (א) [3, 2, 9, 15, 1א]
ב, א (תשרי תשט"ו) 41-24
- 162 לחקר ביאורי הגר"א לירושלמי (ל- תוספתא ס' זרעים (ב) ב, ב (אייר תשט"ו) 70-56
- 163 — — — שאלה של בני מושבות הדרום לשמיטה תרנ"ו [6, 11]
ב, ב (אייר תשט"ו) 105-98
- 164 — — — [מבלבה"ד] הגר"א לירושלמי כלאים פ"ב ה"א [3, 9]
ג, א-ב (מנחם-אב תשט"ז) 20-16
- 165 — — — מרן בעל החזון איש זצלה"ה: ספוק בערלה ושורש פטור [6]
ג, א-ב (מנחם-אב תשט"ז) 2-1
- 166 — — — תורה שבכתב ותורה שבעל פה [ג, 7]
ד, א (תשרי תשכ"ד) 17-7
- 167 — — — לדרכה של יהדות התורה באשכנז [11, 16]
ד, ב (טבת תשכ"ד) 3-1
- 168 — — — תשובת ר' יהודה מודרן בענין חמץ ש- עבר עליו הפסח [5, 18]
ד, ג (ניסן תשכ"ד) 41-34
- 169 — — — שור סיני בכמה? [ג]
ד, ד (תמוז תשכ"ד) 37-31
- 170 — — — למקרא סמכו [4, ג]
ה, ג (ניסן תשכ"ה) 25-22
- 171 — — — הגהות רי"ף ומרכזי דפוס חדש [3, 5, 15]
ה, ד (תמוז תשכ"ה) 15-10
- 172 — — — פירוש הרי"ש למסכת שביעית פרק א מ"א ומ"ב [6, 2, 9, 15]
ו, א (תשרי תשכ"ו) 38-22

- 173 — — —
 בדיון ירקות הנכנסים מששית לשביעית
 [6]
 ה, ב (טבת תשכ"ו) 6-3
 [ור' הרש"ז אויערבאך, המעין ה, ב
 8-7]
- 174 — — —
 בענייני ביעור והפקר בשביעית [6]
 ה, ג (ניסן תשכ"ו) 45-34
- 175 — — —
 [הערה להערת הרב גרוסברג על מאמר
 הרש"ר הירש, המעין ה, ב] [6, 11]
 ה, ג (ניסן תשכ"ו) 69
- 176 — — —
 נתוחי מתים בהלכה (סקירה ביבליר
 גרפית) [5, 14, 15]
 ז, ב (טבת תשכ"ז) 72-43
- 177 — — —
 נתוחי מתים בהלכה (מלואים לסקירה
 הביבליוגרפית) [5, 14, 15]
 ז, ג (ניסן תשכ"ז) 72-71
- 178 — — —
 כניסה למקדש בזמן הזה [5, 12]
 ז, ד (תמוז תשכ"ז) 9-4
 [ור' י"ח סופר, המעין ח, ב 79-77]
- 179 — — —
 כי לך ה' הוחלנו (דברים שנאמרו בפני
 חברים בקבוץ חפץ חיים) [7, 16]
 ז, ד (תמוז תשכ"ז) 21-18
- 180 — — —
 הערות בענייני מצוות התלויות בארץ
 [6]
 ח, ג (ניסן תשכ"ח) 38-33
- 181 — — —
 הוספות הרמב"ן לפירושו לתורה
 [15, 9]
 ט, א (תשרי תשכ"ט) 47-25
- 182 — — —
 הערות ל"בעיית חידוש הקרבנות" מ'
 הרב י. ד. בלייך [12]
 ט, ג (ניסן תשכ"ט) 18-17
- 183 — — —
 בענין עשר קדושות (בירור דברי הר"ש)
 [12]
 ט, ג (ניסן תשכ"ט) 37-34
 [ור' הר"י אפפעל, המעין י, ג 40-36]
- 184 — — —
 על גזרת החדש בזמן החשמונאים [11]
 (ר' י. שביב, המעין ט, ב)
 ט, ג (ניסן תשכ"ט) 71-70
- 185 — — —
 טלטול שער בעל-חי בשבת [5]
 ט, ד (תמוז תשכ"ט) 33-32
- 186 — — —
 הערות (למאמר הרב גרוסברג, המעין
 י, א 16-12) [5, 12]
 י, א (תשרי תש"ל) 25-18
 [ור' הר"מ מונק, המעין י, ב 67-66]
- 187 — — —
 ארבעים חסר אחת [11]
 י, א (תשרי תש"ל) 25-18
 [ור' הר"מ מונק, המעין י, ב 67-66]
- 188 — — —
 [מבלבה"ד] הרב אברהם בנימין וולף
 המבורגר זצ"ל: הסבר ברש"י יומא כא
 ע"ב (והערות המבלבה"ד) [3]
 י, א (תשרי תש"ל) 29
- 189 — — —
 הגהות לפירוש הר"ש לבכורים
 [2, 9, 15]
 י, ב (טבת תש"ל) 65-62
- 190 — — —
 "ארבעים יכנו" לפי הרמב"ם
 (ר' המעין י, א"ב) [11]
 י, ג (ניסן תש"ל) 22-19
- 191 — — —
 [תגובה להערות (ר' אפפעל ור"ב רקובר
 י, ג) [12]
 י, ג (ניסן תש"ל) 41-40]
- 192 — — —
 סביב הפולמוס "מי הוא יהודי" [16]
 י, ג (ניסן תש"ל) 49-42

- 193 — — —
ה' מעט מכל העמים (עיון בפירש"י)
[ג1]
י, ד (תמוז תש"ל) 22-20
- 194 — — —
בענין חולב לשם אוכלין [5]
י, ד (תמוז תש"ל) 36-35
- 195 כרמל הרב אריה
מכירת הבכורה בהלכה [5]
י, ב (טבת תש"ל) 61-57
- 196 [כשר הרב שמעון]
מנחם בן ישר [בקורת]: ספר "פשוטו
של מקרא" להרב שמעון כשר [ג1]
ה, ב (טבת תשכ"ה) 54-48
- 197 לב פרופ' זאב הלוי
השימוש בבזילר בשבת [5]
(הערות למאמרו של הר"י נויבירט
המעין, ז, א 41-32)
ז, ב (טבת תשכ"ז) 15-13
[ור' הר"י נויבירט, המעין ז, ב 17-15]
- 198 — — —
תשובה לתשובה [5]
(על תשובת הר"י נויבירט, המעין ז, ב
15)
ז, ב (טבת תשכ"ז) 18-17
- 199 לבקוביץ הרב אברהם
תולדות תנאים ואמוראים (להרב אהרן
היימן) [בקורת] [10]
ה, ד (תמוז תשכ"ה) 54-52
- 200 [לבקוביץ הרב אברהם]
הרב יהודה קופרמן [בקורת]: ספר
רביד הזהב [ג1]
ז, ג (ניסן תשכ"ז) 65-48
- 201 הלוי הרב חיים דוד
[הערה] על גזירת החודש בימי החש-
מונאים [11]
(ר' שביב: המעין ט, ב; ור"ק כהנא
ט, ג)
ט, ד (תמוז תשכ"ט) 56
- 202 לוי ד"ר יעקב
נתוחי מתים בישראל
(ההלכה והמדע הרפואי) [5, ג1]
ג, א-ב (מנחם-אב תשט"ז) 31-21
- 203 — — —
זכרונות נעורים מק"ק "עדת ישורון"
בברלין [11, 16]
ד, ד (תמוז תשכ"ד) 15-3
- 204 — — —
המציצה בפה לאור הרפואה [5, ג1]
ה, ג (ניסן תשכ"ה) 21-8
- 205 — — —
"תכנון המשפחה" בישראל [ג1, ג14ט]
ה, ג (ניסן תשכ"ו) 33-23
- 206 — — —
קביעת המות ע"י הרופאים [5, ג14]
ט, א (תשרי תשכ"ט) 24 (64)
- 207 — — —
מאימתי מותר להוציא אבר להשתלה
[5, ג14]
י, א (תשרי תש"ל) 11-3
- 208 לוינגר ד"ר ישראל מאיר
הני תרי בועי [5, ג14ד]
ט, א (תשרי תשכ"ט) 24 (64)
- 209 — — —
שמירת פסולת פירות שביעית בשקי
פלסטיק [6]
ו, ג (ניסן תשכ"ו) 47-46
- 210 — — —
לבעיית הטריפות בבתי המטבחים ב-
מדינת ישראל [5, ג14ד]
ז, ב (טבת תשכ"ז) 29-21
- 211 — — —
שינויים בריאת העוף (יחד עם ד"ר
משה שמואל דיסון) [5, ג14ד]
ט, ב (טבת תשכ"ט) 34-30
- 211* — — —
תקצירי ההרצאות ליום עיון לעניני
הלכה ומדע [5, ג14ה]
ט, ג (ניסן תשכ"ט) 40-38

- 212 מונק הרב ד"ר אה...
צדק סוציאלי-ביהדות [ט14]
א, ג (תמוז תשי"ד) 28-21
- 222 מונק ברוך פ.
אמת מארץ תצמח [7, 16, 14ב]
ב, ברג (אייר תשט"ו) 82-78
- 223 מונק הרב משה
החנוך למצוות — כיצד? (א) [14ב]
א, א (תשרי תשי"ג) 45-37
- 224 החנוך למצוות — כיצד? (ב) [14ב]
א, ב (תשרי תשי"ד) 25-19
- 225 אחוד של כל העם לבנון מדינה תורתית
[16, 14ט]
ה, א (תשרי תשכ"ה) 37-32
- 226 חנוך לחיי משפחה [14ב, 14, 14ג]
ז, א (תשרי תשכ"ז) 63-42
- 227 [הבדלי הזמן בארצות שונות לעניני
הלכה] [5]
ז, ב (טבת תשכ"ז) 42
- 228 שו"ת ישועת משה [בקורת] [5, 17]
ה, ב (טבת תשכ"ה) 63-55
- 229 הערות לגיון תשרי תש"ל (ג' א) (א.
נטילת לובל בירושלים כל שבעה
[5, 12] ב. ארבעים חסר אחת [ג]
ג. בנין בית המקדש לפני מלכות בית
דוד) [12, 14ח]
י, ב (טבת תש"ל) 67-66
(ור"ה הר"ק כהנא, המעין י, ג 19-20)
- 230 [מונק מתתיהו]
מרדכי ברוואר [בקורת]: המימד ה-
נוסף [7, 17]
ד, ד (תמוז תשכ"ד) 57-55
- 231 מערכת, תגובות
הרב ד"ר פנחס וולף לגבורות [18]
ב, ב (אייר תשט"ו) 71
- 212 לבעית הנתוח הקיסרי בבהמות
[5, 14ד]
א (תשרי תש"ל) 26-28
- 213 לבעית פטום האוזנים (א): מבוא,
פרק ב: טריפות הנושט בפיטום ה-
אוזן; פרק ג: השבת בפטום האוזנים)
[5, 14ד]
ק"ב (טבת תש"ל) 19-26
- 214 לוסטיג שאול
חינוך תכוני תורני לבנים [14ב]
א, א (תשרי תשי"ג) 50-45
- 215 [ליברמן הרב יוסף]
הרב נתן אורטנר [בקורת]: מסכת
שביעית — משנת יוסף [17, 6]
ה, א (תשרי תשכ"ו) 56-49
- 216 [לנדוי בצלאל]
הרב יצחק שטרן [בקורת]: "הגאון
החסיד מווילנא" לרי בצלאל לנדוי
[17, 9, 18]
ה, א (תשרי תשכ"ו) 60-57
- 217 לנדוי בצלאל
לתולדות ההתישבות החב"דית בחברון
[11]
ט, ד (תמוז תשכ"ט) 1-14
- 218 מודן מאיר
על השימוש בתאריך הנוצרי
(ר' המעין ט, ב) [8, 10]
ט, ג (ניסן תשכ"ט) 71
- 219 [המהר"ל מפרג]
ד"ר יוחנן כהנישר: ביבלוגרפיה שיר
מושית של כתבי המהר"ל מפרג [7, 15]
ז, ג (ניסן תשכ"ז) 70-66
- 210 מודרן ר' יהודה
תשובת ר' יהודה מודרן בענין המץ ש-
עבר עליו הפסח [5, 15, 18]
[הביא לדפוס הרב קלמן כהנא]
ד, ג (ניסן תשכ"ד) 41-34

- — — 244
 וירא ישראל — ויאמינו [7, 16]
 ז, ד (תמוז תשכ"ז) 17-16
- — — 245
 קביעת המות על ידי הרופאים [5, 14ג]
 ט, ב (טבת תשכ"ט) 73
- — — 246
 על השימוש בתאריך האזרחי [16, 10]
 ט, ב (טבת תשכ"ט) 76-74
- — — 247
 סביב הפולמוס "מי- הוא יהודי"
 [7, 16]
 י, ג (ניסן תש"ל) 49-42
- מכתבים למערכת**
- 248 טורא פרץ
 הצעה להביא ב"המעין" פרשיות מ-
 תולדות עולי אשכנז וכו'
 ד, ד (תמוז תשכ"ד) 41
- 249 היינריך יונה
 אודות שמו של הרב שכנוביץ
 ד, ד (תמוז תשכ"ד) 41
- 250 ש. א.
 בקשר לביקורת ספרים: "יסודות הל-
 כות שבת", המעין ד, ג 51-47
 ד, ד (תמוז תשכ"ד) 41
- 251 קמפה אליעזר
 אודות שיטת הרב הירש ז"ל בענין ה-
 הפרדה בין דתיים לחילוניים במדינה
 בימינו
 ה, א (תשרי תשכ"ה) 63
- 252 הרב ח"ז גרוסברג
 הערה לדברי הרש"ר הירש בהלכות
 שביעית, המעין ג, ב [16]
 ג, ג (ניסן תשכ"ו) 69
- 253 הרב ק. כהנא
 תשובה להערת הרח"ז גרוסברג, המעין
 ג, ג [6]
 ג, ג (ניסן תשכ"ו) 69
- — — 232
 עם סיום שנת הראשונים [16, 14ט]
 ד, א (תשרי תשכ"ד) 37
- — — 233
 לקראת ועידה עולמית של הנוער ה-
 דתי? [16, 14ט]
 ד, א (תשרי תשכ"ד) 38
- — — 234
 השופט ושופטיו — חיים כהן ואתגר
 [16]
 ד, ב (טבת תשכ"ד) 30-28
- — — 235
 השיבה שופטינו כבראשונה [16]
 ד, ב (טבת תשכ"ד) 32-31
- — — 236
 עבירה גוררת עבירה [16]
 ד, ב (טבת תשכ"ד) 33
- — — 237
 לדרכו של המחקר התורני [14ה]
 ד, ג (ניסן תשכ"ד) 46-45
- — — 238
 זה מול זה [16]
 ד, ד (תמוז תשכ"ד) 40-38
- — — 239
 סוף שבוע ארוך: נוחיות לדתיים ו-
 סכנה לשבת [16]
 ה, ב (טבת תשכ"ה) 59-57
- — — 240
 על "מעולי כשרון" [16, 14ה]
 ה, ג (ניסן תשכ"ה) 70
- — — 241
 "הגיאוגרפיה הלבבית" [16]
 ה, ג (ניסן תשכ"ה) 71-70
- — — 242
 "חזק חזק ונתחזק" [8]
 ה, ג (ניסן תשכ"ה) 71
- — — 243
 על הגיית הקמץ הקודם לחטף-קמץ
 או לקמץ קטן [13]
 ה, ג (ניסן תשכ"ה) 72-71

254 מרדכי נוי

על ההפרזה בשימוש בתואר "רב"
[14ט, 16]
ו, ג (ניסן תשכ"ו) 70

255 יעקב פלדהיים

על תמיכת מוסד ליאו בק. בהוצאת
ספר אגרות הרב הילדסהיימר [16]
ו, ג (ניסן תשכ"ו) 70

256 יונה עמנואל

הבהרה למכתב י. פלדהיים, המעין ו, ג
70
ו, ג (ניסן תשכ"ו) 70

257 י. מ. לוינגר

בקשה להשגת ידיעות על מסורות לגבי
עופות כשרים
ו, ג (ניסן תשכ"ו) 70

258 הרב ח"ד הלוי

על ריבוי ילודה
ו, ד (תמוז תשכ"ו) 55

259 משה קטן

על הביקורת נגד התנועה ליהדות
המעין ו, ג (ניסן תשכ"ו) 67 [16]
ו, ד (תמוז תשכ"ו) 56

260 יעקב בר-אור

פרסום ספרי קודש בתמיכת מוסד ליאו
בק והסדר כספי השילומים, ר' המעין
ו, ג 70
ו, ד (תמוז תשכ"ו) 56-57

261 בנימין סרולוביץ

על שיטת "תורה עם דרך ארץ" ר'
ליקוייה [14ב]
ז, ב (טבת תשכ"ז) 39-40

262 בנימין סופר [הי"ד]

על השימוש בתאריך אזרחי [10, 16]
ז, ד (תמוז תשכ"ז) 37

263 יעקב חיים סופר

על הביטוי "הופיע רוח הקדש בבית
מדרשינו" וביטויים דומים (והערה ל-
מאמר הר"ק כהנא, המעין ז, ד) [7, 5]
ח, ב (טבת תשכ"ח) 77-79

264 יהודה שביב

אמת ושקר (הערה למאמר מ. ברויאר,
המעין ח, א) [14ב, 7]
ח, ב (טבת תשכ"ח) 79-89

265 אורי וירצבורגר

הערות לגבי "הסתירה" בין תורת ה'
אבלוציה בעולם החי והדומם למסופר
בספר בראשית (ר' המעין ב, א) [14ה]
ח, ג (ניסן תשכ"ח) 78-80

266 הרב מאיר בלומנפלד

על הערות לערוך השלחן העתידי, דיני
קדשים (ר' המעין ט, ד) [12]
י, א (תשרי תש"ל) 57

267 הרב חנוך זונדל גרוסברג

בנינים בהר הבית (ר' המעין ט, ד) [12]
י, א (תשרי תש"ל) 58

268 מצגר הרב שלמה אפרים

זמן הקרבת התמיד והפסח [12]
ז, ג (ניסן תשכ"ז) 13-20

269 מרצבך ד"ר א. ח.

בעיות יסוד בפסיכולוגיה לאור השקפ'
תנו (הרצאה בכינוס הרופאים הדתיים,
ירושלים תשי"א) [14ו]
א, א (תשרי תשי"ג) 50-54

270 מרצבך הרב יונה

לשאלת חדוש הסנהדרין בימינו [ח14]
א, א (תשרי תשי"ג) 19-25

— — — 271

על שיעורי חז"ל ומדותיהם [בקורת]
(על לוח שעורים ומדות חז"ל נערך ע"י
משה רוזה ושמעון בודנהיימר) [17, 5]
ו, ב (טבת תשכ"ו) 9-11

— — — 272

על טעמי מצוות, חקירות הלכה ור'
שמשוון רפאל הירש [4, 5]
ז, ב (טבת תשכ"ז) 1-3

— — — 273

על "עולה ויורד" שנשכח [ד1].
ט, ב (טבת תשכ"ט) 63-65

- 274 [נאמן י. ל.]
 מ. ב. [בקורת]: "צלילי המקרא" [11]
 ג, א-ב (מנחם-אב תשט"ז). 66-65
- 275 נבנצל אביגדור
 על הקרבת קרבנות בזמן הזה [12]
 י, ג (ניסן תש"ל) 35-34
- 276 [נהר פרופ' אנדרא]
 ד"ר יוחנן כהן ישר [בקורת]: ספר
 חדש של פרופ' נהר על המהר"ל [7, 17]
 ז, א (תשרי תשכ"ז) 76-73
- 277 נויבירט הרב יהושע
 גדרי רפואה בשבת [5, 14ג]
 ה, ב (טבת תשכ"ה) 32-28
- — — 278
 אכילת פירות שביעית [6]
 ה, א (תשרי תשכ"ו) 44-39
- — — 279
 הערות לעיון — בענין כניסת נשי כ-
 הניס לבניה"ח לפני לידתן כשנמצאים
 שם אברים של מת ר"ל, ובענין אסור
 יחוד [5]
 ה, א (תשרי תשכ"ו) 63-62
- — — 280
 השימוש בבולר בשבת [5]
 ז, א (תשרי תשכ"ז) 41-32
 [ור' לב ז. המעין ז, ב 15-13]
- — — 281
 תשובה להערותיו של פרופ' זאב לב [5]
 (ר' שם עמ' 15-13)
 ז, ב (טבת תשכ"ז) 17-15
 [ור' לב ז. המעין ז, ב 18-17]
- — — 282
 בעיות המתגייס בשבת [5]
 ז, ד (תמוז תשכ"ז) 15-10
- — — 283
 דין אכסנאי בחנוכה [5]
 י, ב (טבת תש"ל) 39-35
- 284 נריה הרב משה צבי
 התורה במדינה: השבת במדינת ה-
 תורה [14ח, 14ט]
 ב, א (תשרי תשט"ו) 11-8
- 285
 [הערה למאמר "כרם, זצ"ן, השלם —
 אוצר השביעית", המעין ה, ד 54-41]
 [6]
 ז, ב (טבת תשכ"ז) 41
- 286 [ר' אביגדור סופר
 מאיזנשטאדט]
 י. כהן: ספריהם של חכמי הונגריה
 הראשונים [18]
 ח, ד (תמוז תשכ"ה) 14-12
- 287 סופר הרב אברהם
 שני פסקי דין של החתם סופר [5, 3]
 ט, ב (טבת תשכ"ט) 4-1
 [ור' י. עמנואל, המעין ט, ב 5-4]
- 288 סופר בנימין
 על השימוש בתאריך אזרחי [10, 16]
 ז, ד (תמוז תשכ"ז) 37
 [ור' י. עמנואל, המעין ז, ד 39-37]
 [ור' י. עמנואל, המעין ט, ב 76-74]
 [ור' מ. מדן, המעין ט, ג 71]
- 289 סופר יעקב חיים
 על הביטוי "הופיע רוח הקודש בבית
 מקדשנו" וביטויים דומים (והע' ל-
 מאמר הרב ק. כהנא כניסה וכו', המעין
 ז, ד) [7]
 ח, ב (טבת תשכ"ח) 79-77
- 290 סופר שמואל בנימין
 הערות לספר "שם הגדולים" [15]
 ט, ד (תמוז תשכ"ט) 75-71
- 291 סופר שלמה
 הערות-ביבליוגרפיות לספרי החתם סופר
 [15]
 א. מהדורה בלתי ידועה של הספר
 "שירת משה"; ב. לזהותו של אחד ה-
 שואלים בשו"ת חתם סופר; ג. הערות
 על מאמרו של ר' אברהם הלוי שישא,
 (המעין ט, א)
 ט, ג (ניסן תשכ"ט) 77-72
 [ור' א. שישא, המעין ט, ד 78-76]
- 292 סלנט הרב שמואל א.
 על הראשונים ופעולותיהם ביסוד ה-
 ישוב החדש [14ט, 11, 12]
 ה, א (תשרי תשכ"ה) 25-19

- 293 [ספר זכרון — רבי יצחק אייזיק הלוי] יונה עמנואל [בקורת]: ספר זכרון על רבי יצחק אייזיק הלוי [17, 16] ה, ג (ניסן תשכ"ה) 80-76
- 294 סרולוביץ בנימין על שיטת "תורה עם דרך ארץ" ולקויה (ר' המעיין ה, ד. 3-1) [14] ה, ב (טבת תשכ"ז) 40-39
- 295 עטלינגר רבי יעקב ז"ל על מה אבדה הארץ [מערוך לנר: כריתות כח, ב] [4] ד, ד (תמוז תשכ"ד) 2-1
- 296 עמדון הרב יעקב זצ"ל עלו לארץ ישראל [מתוך "סולם בית איל" פרק ו] [7, 4] ז, ד (תמוז תשכ"ז) 3-1
- 297 עמנואל יונה גליון הש"ס רבי עקיבא איגר [בקורת] [3, 9, 17] ד, א (תשרי תשכ"ז) 46-39
- 298 שו"ת שרידי אש (חלק שני) [בקורת] [5, 16, 17] ד, א (תשרי תשכ"ד) 53-47
- 299 היחס לאומות העולם ולחכמות כלליות בספרי בעל תוספות יום טוב [7, 11, 14, 14ט] ד, ב (טבת תשכ"ד) 59-50
- 300 חנוכה (דברי מחשבה מתוך ספרים ש- נדפסו בשנים האחרונות) [4] ד, ב (טבת תשכ"ד) 62-60
- 301 יסודות הלכות שבת [בקורת] [5, 17] ד, ג (ניסן תשכ"ד) 51-47
- 302 על פטור הנשים ממצוות עשה שהזמן גרמא [4] ד, ג (ניסן תשכ"ד) 54-52
- 303 הערה (לביקורת על "יסודות הלכות שבת") [5, 17] ד, ד (תמוז תשכ"ד) 51
- 304 פירוש הטור הארוך על התורה [ביקורת] [11, 4, 9, 14ט, 17] ד, ד (תמוז תשכ"ד) 54-42
- 305 פרקי אבות, לקט עיוני [7] ד, ד (תמוז תשכ"ד) 62-58
- 306 מי התיר תוספת שביעית? (א) [6, 3, 11] ה, ב (טבת תשכ"ה) 47-38
- 307 סוף שבוע ארוך: נוחיות לדתיים וסכנה לשבת [16] ה, ב (טבת תשכ"ה) 59-57
- 308 ספר זכרון על רבי יצחק אייזיק הלוי [ביקורת] [11, 15, 16, 17] ה, ג (ניסן תשכ"ה) 80-76
- 309 מי התיר תוספת שביעית? (ב) [3, 6, 11, 12] ה, ד (תמוז תשכ"ה) 35-23 [ורי י. עמנואל, המעיין ז, ג 72]
- 310 ספר חורב (הוצאה באנגלית ע"י הר"י גרינפלד) [ביקורת] [17, 11, 4, 7] ה, ד (תמוז תשכ"ח) 51-45
- 311 ספרים המבשרים מפנה ("מסכת שביעית — משנת יוסף" לר"י ליברמן; "שמירת שבת כהלכתה" לר"י נויברט; "קול סיני") [5, 6, 15, 16] ה, ד (תמוז תשכ"ה) 55-54
- 312 הערה (למאמר הרב ש. וולבה — בן ישיבה כרב) [4] ה, א (תשרי תשכ"ו) 21-20

- 313: — — — אגרות רבי עזריאל הילדסהיימר
[ביקורת] [11, 16, 17]
ה, ב (טבת תשכ"ו) 25-21
- 314 — — — ביעור שביעית וביעור מעשרות [ג1, 6]
ה, ג (ניסן תשכ"ו) 52-48
[ור' הר"ש שנלבו, המעין ה, ד 59-58]
- 315: — — — שריד האש
(לקט אוטוביוגרפי מכתבי הרב ווינברג)
[18, 16]
ה, ג (ניסן תשכ"ו) 66-56
- 316 — — — כרם ציון השלם — אוצר השביעית
[ביקורת] [6, 17]
ה, ד (תמוז תשכ"ו) 54-41
[ור' י. עמנואל, המעין ז, ב 42; הרח"ז
גרוסברג, שם ז, ב 41; הרמ"צ נריה,
שם ז, ב 41]
- 317 — — — על שיטת הרמב"ם בביעור שביעית [6]
ז, ב (טבת תשכ"ז) 38-31
- 318 — — — הערות נוספות למאמר "כרם ציון ה-
שלם — אוצר השביעית", המעין ה, ד
[54-41] [6, 17]
ז, ב (טבת תשכ"ז) 42
- 319 — — — תקון "ל"המעין" ה, ד (31) [12]
ז, ג (ניסן תשכ"ז) 72
- 320 — — — וירא ישראל — ויאמינו [7, 16]
ז, ד (תמוז תשכ"ז) [17, 16]
- 321 — — — על השימוש בתאריך אזרחי
(תשובה לב, סופר) [10, 16]
ז, ד (תמוז תשכ"ז) 39-37
- 322 — — — שבע מאות שנה לעליית הרמב"ן ל-
ארץ ישראל ולירושלים (לקט מדבריו)
[9, 11, 12]
ה, א (תשרי תשכ"ח) 45-44
- 323 — — — רבינו משה בן נחמן
[ביקורת] [7, 18, 15, 9, ג1]
ה, ב (טבת תשכ"ח) 76-64
[ור' הרח"ד שעוועל, המעין ח, ד 36-32]
- 324 — — — הערה (למאמר הר"א סופר, המעין
ט, ב 4-1) [3]
ט, ב (טבת תשכ"ט) 5-4
- 325 — — — שאלה (אל הר"י כהן, על סדר הברכות
בתפלת שמונה עשרה וסדר הגאולה)
[8]
ט, ב (טבת תשכ"ט) 6
[ור' שם גם התשובה]
- 326 — — — על השימוש בתאריך האזרחי
(ועל קביעת שנת לימודים לפי תאריך
לועזי ושמות ימי השבוע ביידיש)
[10, 14, אב, 16]
ט, ב (טבת תשכ"ט) 76-74
[ור' מ. מזון, המעין ט, ג 71]
- 327 — — — ערוך השלחן העתידי, דיני קדשים
[ביקורת] [12, 17, ח, 14, ט14]
ט, ד (תמוז תשכ"ט) 55-40
[ור' הר"מ בלומנפלד, המעין י, א 57]
- 328, — — — מקור להסברו של הרב ש"ר הירש
[4, ג1]
י, א (תשרי תש"ל) 32-31
- 329 — — — תשובה (לחערות (הר"מ בלומנפלד, ל-
ערוך השלחן העתידי, דיני קדשים, ה-
מעין י, א 57) [17, 12]
י, א (תשרי תש"ל) 58-57

- 330 — — — הערה (לרח"א גרוסברג: בנינים בהר הבית, המעין י, א 58) [12]
י, א (תשרי תש"ל) 58
- 331 — — — בעניני עיבור השנה
א. אגרות עיבור השנה. ב. אין מעברין את השנה בשביעית) [3, 6]
י, ב (טבת תש"ל) 34-27
- 332 — — — יציאת מצרים, קריעת ים סוף, מתן תורה, ארץ ישראל (ליקוטים מפירוש הרד"ק לספר תהלים) [ג, 11, 7]
- 333 — — — דיני עבודה במשפט העברי [ביקורת] 14, 17, 17ט
י, ג (ניסן תש"ל) 55-68
- 334 — — — כתבי רבינו בחיי
(כד הקמח, שלחן של ארבע, פי' ל- פרקי אבות) [2, 4, 7, 17]
י, א (תמוז תש"ל) 37-46
- 335 עמנואל שמואל
תקנון תורתי לקבוצים הדתיים [16, 14ט]
ה, א (תשרי תשכ"ה) 26-31
- 336 [עפשטיין הרב יחיאל מיכל הלוי זצ"ל]
יונה עמנואל [ביקורת]: ערוך השלחן העתידי, דיני קדשים [12, 17, 14ח, 14ט]
ט, ד (תמוז תשכ"ט) 40-55
- 337 עציון יצחק רפאל הלוי
תורת האבולוציה בעולם החי ובעולם הזומם לאור המדע המדויק החדש (א) (מבוא, והפרקים א: מה אומרת השערת האבולוציה; ב: ההוכחות ל- השערת האבולוציה בעולם החי ובקורת ההוכחות האלו) [14ה, 7]
ח, א (תשרי תשכ"ח) 319
[ור' וירצבורגר א. המעין ח, ג 78-80]
- 338 — — — תורת האבולוציה בעולם החי ובעולם
- הדומם לאור המדע המדויק והחדש (ב) (פרק ג: תיאור תהליכי האבולוציה והסברתם והבקורת המדעית על התהליכים וההסברים האלה) [7, 14ה]
ח, ב (טבת תשכ"ח) 9-27
- 339 — — — תורת האבולוציה בעולם החי ובעולם הדומם לאור המדע המדויק החדש (ג) (המשך פרק ג פרק ד: הלמרקיזם והניאולמרקיזם, סיכום כללי, נספח על בדיקת אמת מדעית וביבליוגרפיה) [7, 14ה]
ח, ג (ניסן תשכ"ח) 39-61
- 340 — — — תשובה להערות ר' מכתבים למערכת, המעין ח, ג) [7, 14ה]
ח, ד (תמוז תשכ"ח) 36-38
- *340 פִּינְקֵל הַרְבֵּ אֲלֵיעֶזֶר יְהוּדָה זצ"ל]
הרב יעקב יחיאל ויינברג (מכתב)
ו, א (תשרי תשכ"ו) 45
- 341 פליקס פרוף יהודה
לבעיית לולכי התמר הקנרי [14ד, 3]
ז, א (תשרי תשכ"ז) 24-31
[ור' יוטקובסקי י. המעין ז, ג 46-47]
- 342 — — — לזיהוי ערבה וצפצפה [14ד, 3]
י, ג (ניסן תש"ל) 12-18
[ור' מ. א. כסלו (ויכסלפיש), המעין יא, א 37-49]
- 343 פראנק הרב חיים שרגא פייבל
על בעיית ריסוק אברים בבית המטב-
חיים [5]
ה, ג (ניסן תשכ"ה) 1-7
- 344 — — — עת הפקידה הגיעה [7]
ח, ב (טבת תשכ"ח) 1-8
- 345 — — — בנין בית המקדש קודם למלכות בית דוד [12]
י, א (תשרי תש"ל) 67-84
[ור' הר"מ מונק, המעין י, ב 66-67]

- — — 346
 בענין מצות התקיעה בחצוצרות בעת צרה בזמן הזה [5, 8]
 י, ד (תמוז תש"ל) 19-7
 [ור' הר"ק כהנא, המעין יא, א 80-79]
- — — 347
 פרדס הרב חיים
 ותחסרהו מעט מאלקים [7]
 ד, ג (ניסן תשכ"ד) 33-29
- — — 348
 פרנקל פרופ' אברהם הלוי
 במסות באותות ובמופתים ובמלחמה
 ובמוראים גדולים [16, 7]
 א, ב (תשרי תשי"ד) 11-7
- — — 349
 פרייס ד"ר אריה
 הערות לתחילת נבואתו של ירמיהו [1]
 ג, א-ב (מנחם-אב תשט"ז) 38-32
- — — 350
 צוייג ד"ר סטיפן
 מכתב תשובה למורנו יעקב רוזנהיים
 [11, 16]
 ה, ד (תמוז תשכ"ו) 36
 (ור' שם. עמ' 35)
- — — 351
 קונשטט הרב ברוך זצ"ל
 א. מעשר כספים; ב. בענין איסור לפני
 עיור ומסייע ידי עוברי עבירה; ג. על
 איסור כניסה לבית תפלתם [5, 10]
 ז, ג (ניסן תשכ"ז) 6-1
 [לענין א. ר' פרופ' י. דומב, המעין
 יא, א 74-75]
- — — 352
 קופרמן הרב יהודה
 עיון בפירוש רש"י על התורה [ג]
 ד, ב (טבת תשכ"ד) 18-13
- — — 353
 הוראת התורה במסגרת בית הספר ה-
 על-יסודי (א) [ג, 14]
 ד, ג (ניסן תשכ"ד) 28-17
- — — 354
 דברי תיקון (להמעין ד, ב 13-18) [ג]
 ד, ג (ניסן תשכ"ד) 41
- — — 355
 הוראת התורה במסגרת בית הספר ה-
 על-יסודי (ב): החלק ההלכתי של ה-
 תורה [ג, 14]
 ד, ד (תמוז תשכ"ד) 30-16
- — — 356
 הראוי הרצוי והמחייב בפשוטו של
 מקרא [ג]
 ה, ג (ניסן תשכ"ח) 33-26
- — — 357
 ספר רביד הזהב [ביקורת] [ג, 17]
 ז, ג (ניסן תשכ"ז) 65-48
- — — 358
 משה ארנד [ביקורת]: סוגיות בתורה
 [ג, 17]
 ז, ד (תמוז תשכ"ז) 48-41
- — — 359
 קטעים מפירושי הרב מאיר שמחה מ-
 דוינסק בעניני פסח וקידוש החודש
 (בצרוף הערות) [5, ג, 11, 14]
 ט, ג (ניסן תשכ"ט) 33-19
- — — 360
 סגנון הכתוב (א) [ג]
 י, ב (טבת תש"ל) 11-1
 [ור' הר"מ בלומנפלד, המעין י, ד
 53-52]
- — — 361
 סגנון הכתוב (ב) [ג]
 י, ג (ניסן תש"ל) 30-23
- — — 362
 קוק הרב אברהם יצחק ז"ל
 קריאה מהרב קוק ז"ל לתלמידי הרב
 הירש ז"ל [14, 11, 16]
 ד, ג (ניסן תשכ"ד) 56-55
- — — 363
 קורן (וינקלר) זלמן מנחם
 האם הצרכה היא אבן השתייה? [12]
 (ר' א. קימלמן, המעין ח, ג)
 ח, ד (תמוז תשכ"ח) 31-27
 [ור' הרח"ז גרוסברג, המעין ח, ד 31]
- — — 364
 קטן משה
 הפסקה נכונה בקריאת התורה
 [ג, 13, 8]
 ח, ג (ניסן תשכ"ח) 62
 [ור' ש. שלומאי, המעין ח, ד 59-57;
 הר"י מרצבך, שם ט, ב 65-63]

- — — 375
 ישוב ל"דברי חמדות" בדין מחצה על מחצה [2, 5]
 ה, ד (תמוז תשכ"ה) 44-41
- — — 376
 שינוי במקומו עומד [7, 16, 14ח, 11]
 ח, א (תשרי תשכ"ח) 54-46
- 377 קראוס הרב גבריאל
 השתלת איברים בהלכה [14ג, 5]
 (הרצאה בכנס אנשי מדע שומרי תורה במנצ'סטר)
 ט, א (תשרי תשכ"ט) 23-17
- 378 קרליץ מרן הגרא"ש זצ"ל
 סיפוק בערלה ושורש פטור [6]
 ג, איב (מנחם-אב תשט"ז) 2-1
- — — 379
 הרב ק. כהנא: משיירי שולחנו של גאון" [16, 6, 5, 11]
 א, ג (תמוז תשי"ד) 38-31
- — — 380
 הרב ק. כהנא: תחולת השבת בכדור הארץ [5, 14ה]
 א, ג (תמוז תשי"ד) 72-55
- 381 רובינשטיין הרב יהודה
 הערות על ספר 'שם הגדולים' (א) (של רבי ח"י אזולאי זצ"ל) [15]
 ח, ג (ניסן תשכ"ח) 96-81
- — — 382
 הערות על ספר 'שם הגדולים' (ב) [15]
 ח, ד (תמוז תשכ"ח) 70-60
- 383 רוזנהיים מורנו יעקב זצ"ל
 [קטע מתוך הספדו בהלוויית רבו ד"ר מנדל הירש] [14א]
 ה, ד (תמוז תשכ"ו) 28
- — — 384
 השורש של חוית היופי [14, 14א]
 ה, ד (תמוז תשכ"ו) 33-29
- — — 365
 על קריאת התורה בראש חדש [8, 5]
 ר' ש. אדלר, המעין ט, ג 61-62
 ט, ד (תמוז תשכ"ט) 58-57
- — — 366
 משה ארנד [ביקורת]: הניאוגרפיה
 הלבבית [16, 17]
 ה, ג (ניסן תשכ"ה) 71-70
- 367 קימלמן ד"ר אריה
 גבולות שטח הר הבית והחיל — ר דיניהם [12, 5]
 ח, ג (ניסן תשכ"ח) 3-32
 [ור' אדלר יצחק, המעין ט, ד 33-34]
 [ור' קורן ז"ל, המעין ח, ד 27-31]
- — — 368
 דיני ירושלים וערים אחרות בארץ [5, 12]
 [ור' הרח"ז גרוסברג, המעין י, א 58]
- 369 קמחי ר' דוד
 יציאת מצרים, קריעת ים סוף, מתן תורה, ארץ ישראל
 [לקוטים מפירושי הרד"ק לספר תה-לים] [11, 7, 11ג]
 י, ג (ניסן תש"ל) 4-1
- 370 קצינלינבוין הרב רפאל
 מצב המדינה בתורת ישראל [14ח]
 א, א (תשרי תשי"ג) 8-19
- — — 371
 הרב שמשון רפאל הירש זצ"ל משנתו ושיטתו [7, 18, 16, 14ט]
 א, ג (תמוז תשי"ד) 1-14
- — — 372
 בין גלות לגולה [7, 14ח]
 ב, א (תשרי תשט"ו) 11-12
- — — 373
 השביטה לאור ההלכה [5, 14ז]
 ה, א (תשרי תשכ"ה) 9-14
- — — 374
 יחס של בטול לרבנות [16, 14ט]
 ה, ד (תמוז תשכ"ה) 5-9

- 385 — — על ראשוני ההתיישבות התורתית —
מכתב לד"ר סטיפן צוויג [11, 16]
ה, ד (תמוז תשכ"ו) 35-34
- 386 — — [מדבריו — לקט] [11, 14ט]
ה, ד (תמוז תשכ"ו) 40-38
- 387 — — [נוסח מצבתו בירושלים]
ה, ד (תמוז תשכ"ו) 37
- 388 רזמיווש יהודה
פועלי אגודת ישראל והפטרון התורתי
לבעיות החברה [14, 14ט]
א, א (תשרי תשי"ג) 37-31
- 389 רייניץ הרב יעקב ק.
תוקפן של תעניות צבור בשעת השמד
[5, 3]
ה, ב (טבת תשכ"ו) 17-15
- 390 [רקובר הרב ברוך]
הרב יעקב שטיגליץ [ביקורת]: ברכה
אליהו על ביאורי הגר"א, אבן העזר
[9, 5, 17]
ט, ג (ניסן תשכ"ט) 69-64
- 391 שביב יהודה
אמת ושקר (הערה למאמר מ. ברואר,
המעין ח, א) [14ב, 7]
ח, ב (טבת תשכ"ח) 80-79
- 392 — — זירת החודש בזמן החשמונאים [11]
ט, ב (טבת תשכ"ט) 72-66
[ור' הר"ק כהנא, המעין ט, ג 71-70;
הרח"ד הלוי, המעין ט, ד 56]
- 393 שוב הרב שמעון
מכתב בענין "שיטת פרנקפורט"
[11, 14ב, 16]
ה, ד (תמוז תשכ"ו) 7-4
- 394 שטיגליץ הרב יעקב
ברכת אליהו על ביאורי הגר"א, אבן
העזר [ביקורת] [17, 5, 9]
ט, ג (ניסן תשכ"ט) 69-64
- 395 שטיין הרב מרדכי
הערות למאמר תוארים בס' עזרא ר
נחמיה [1]
[ור' ש"ב שטיין, המעין ה, א 49-43;
ה, ב 37-33]
ה, ג (ניסן תשכ"ה) 75-73
[ור' ש"ב שטיין, המעין ה, ד 58-56]
- 396 שטיין שמחה בונם
עברית לעברים [1א, 13, 11]
(לבעית שנוי הכתב והלשון בימי עזרא)
ד, א (תשרי תשכ"ד) 34-23
- 397 — — תוארים בספר עזרא ונחמיה [1, 11]
ה, א (תשרי תשכ"ה) 37-33
[ור' ר"מ שטיין, המעין ה, ג 75-73]
- 398 — — תוארים בספר עזרא ונחמיה [1, 11]
ה, ב (טבת תשכ"ה) 37-33
[ור' ר"מ שטיין, המעין ה, ג 75-73]
- 399 — — תשובה להערות [1, 11]
(של ר"מ שטיין, המעין ה, ג 75-73)
ה, ד (תמוז תשכ"ה) 58-56
- 400 שטרן הרב יצחק
יונה עמנואל [ביקורת]: פירוש הטור
הארוך על התורה [17, 11]
ד, ד (תמוז תשכ"ד) 54-42
- 401 — — "הגאון החסיד מווילנא" לר' בצלאל
לנדוי [ביקורת] [18, 17, 9, 11]
ה, א (תשרי תשכ"ו) 60-57
- 402 שישא אברהם הלוי
מהחתם סופר ועד הרצל
[18, 16, 11, 14ט]
(מחקר רציני או רומן היסטורי?)
[ביקורת]
ז, ד (תמוז תשכ"ז) 70-49
- 403 — — הערות ביבליוגרפיות לספרי החתם סר
פר ולתשובותיו (א)
(א) מספר התשובות בשו"ת חתם סופר.
ב תשובת חת"ס או"ח סי' קע"ג

- ג תשובת חת"ס יו"ד סי' של"ח.
[תאריכים ומבנה של תשו' זו שנערכה
למהר"ץ חיות].
ד. נספחים [לת' חת"ס יו"ד סי' ו',
לת' חת"ס או"ח סי' ק"מ, למכתב
החת"ס לר"צ חיות] [15, 16]
ט, א (תשרי תשכ"ט) 64-49
[ור' ש. סופר, המעין ט, ג 75]
- — — 404
הערות ביבליוגרפיות לספרי החתם סר
פר ולתשובותיו (ב)
הח. ובספרי רמ"ד אל תשלחו יד ;
ט. מתי נדפסה צוואת החתם סופר ל-
ראשונה ;
י. למה הוסווה מקום הדפוס של ספר
צוואת משה עם נער עיברי ;
יא. מתי תורגמה צוואת מרן החת"ס
לגרמנית ומתי נדפסה בגרמנית לרא-
שונה. [15, 16]
ט, ב (טבת תשכ"ט) 88-77
[ור' ש. סופר, המעין ט, ג 77-75]
- — — 405
תקונים והערות ל"הערות ביבליוגרפיות
לספרי חתם סופר ולתשובותיו"
[ר' המעין ט, א, ב, ג] [15, 16]
ט, ד (תמוז תשכ"ט) 78-76
- — — 406
מפתחות לכתב עת תורני "הל תלפיות"
[15, 16]
י, ד (תמוז תשל"ל) 49-47
- 407 שלומאי שרגא
הערות למאמר "הפסקה נכונה בקרי-
את התורה" (ר' מ. קטן, המעין, ח, ג)
[8, 11, 13]
ח, ד (תמוז תשכ"ח) 59-57
[ור' הר"י מרצבך, המעין ט, ב 65-63]
- 408 שלזינגר הרב מאיר
המלטה בשבת [5]
ד, א (תשרי תשכ"ד) 22-18
- — — 409
על פקוח נפש וצורך בטחוני להתיר
מלאכות בשבת [5]
ה, ב (טבת תשכ"ו) 14-12
- 410 [שלנגר הרב משה חיים]
יונה עמנואל [ביקורת]: יסודות הל-
כות שבת [5, 17]
ד, ג (ניסן תשכ"ד) 51-47
- 411 [ר' שמחה ב"ר גרשון הכהן
אב"ד אופן]
י. י. כהן: ספרים של חכמי הונגריה
הראשונים [18]
ח, ד (תמוז תשכ"ח) 26-20
- 412 [ר' שמשון משאנץ]
הרב קלמן כהנא: פירוש הר"ש ל-
מסכת שביעית פרק א מ"א ומ"ב
[2, 6, 9, 15]
ו, א (תשרי תשכ"ו) 38-22
- 413 שנלבג הרב שרגא פ.
על פירוש "באר מים חיים" לשמות
כג, יא
(הערה למאמר ביעור שביעית וביעור
מעשרות, י. עמנואל, המעין ו, ג 52-48)
[1, 6]
ו, ד (תמוז תשכ"ו) 59-58
- 414 שנברגר יוסף
ענין הבדלי הזמן בארצות שונות ל-
עניני הלכה [5]
ז, ב (טבת תשכ"ז) 42-41
- 415 [שעוועל הרב חיים דוב]
יונה עמנואל [ביקורת]: גליון הש"ס
לרבי עקיבא אינר [3, 17]
ד, א (תשרי תשכ"ד) 46-39
- — — 416
יונה עמנואל [ביקורת]: רבנו משה בן
נחמן [17, 18]
ה, ב (טבת תשכ"ו) 76-64
- 417 שעוועל הרב חיים דוב
לכירור בעיית המקום אשר בו כתב
הרמב"ן את פירושו על התורה (ו'
מאמר: י. עמנואל, המעין ח, ב)
[1, 15]
ח, ד (תמוז תשכ"ח) 36-32

אתר דעת - מכללת הרצוג

העורך האחראי: יונה עמנואל, רח' צפניה 26, ירושלים